

ΠΥΚΙΝΟΣ ΔΟΜΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΑΘΗΝΑΪΚΟΣ ΠΕΠΛΟΣ *

Ο ΠΥΚΙΝΟΣ ΔΟΜΟΣ ΤΟΥ ΕΡΕΧΘΕΩΣ

Αἱ ἀρχαιότεραι διασωθεῖσαι μαρτυρίαι περὶ τῆς ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως λατρείας εἶναι οἱ στίχοι τῆς Ὀδυσσεΐας ¹ καὶ τῆς Ἰλιάδος ², ἀναφέρονται δὲ οὗτοι εἰς κοινὸν ἱερὸν τοῦ Ἐρεχθέως καὶ τῆς Ἀθηνᾶς. Τὸ ἱερὸν τοῦτο εἶναι ὁ πυκινὸς δόμος τοῦ Ἐρεχθέως κατ' ἀρχὴν καὶ ὁ *πίων νηὸς* ἀργότερον.

Σχετικῶς πρὸς τοὺς στίχους τούτους, τῆς Ὀδυσσεΐας ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς Ἰλιάδος ἀφ' ἑτέρου, ὁ ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ ³ παρατηρεῖ: «Ἰσως δὲν εἶναι ἐντελῶς τυχαῖον...ὅτι ὁ ποιητὴς διὰ τὴν χαρακτηριστὴν τὸ οἰκοδόμημα τῆς κοινῆς ταύτης λατρείας ἀναγόμενον μὲν τοῦτο εἰς τὸν Ἐρεχθέα (η 81) καλεῖ δόμον, ἀναγόμενον ὅμως εἰς τὴν Ἀθηνᾶν καλεῖ νηόν (Β 549). Ἡ οὕτω διδομένη ἐρμηνεία εἰς τοὺς στίχους τῆς Ὀδυσσεΐας εἶναι ἀντίθετος πρὸς τὴν συνήθη· δέχονται πάντες σχεδόν, ὅτι ἐνταῦθα ἡ Ἀθηνᾶ εἰσέρχεται ὡς φιλοξενουμένη τοῦ τότε βασιλεύοντος τῶν Ἀθηνῶν εἰς τὸ ἀνάκτορον τούτου. Ὁ Μ. Ρ. Nilsson, ὅστις, ὡς γνωστόν, θεωρεῖ τὴν Ἀθηνᾶν ὡς ἔχουσαν τὴν ἀρχὴν αὐτῆς ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ βασιλέως ἐν τῷ μεγάρῳ αὐτοῦ τελουμένης οἰκιακῆς λατρείας κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους, πιστεύει ὅτι ἐνταῦθα ὁ Ἐρεχθεὺς ἀντιπροσωπεύει τὸν μυκηναϊκὸν βασιλέα τῶν Ἀθηνῶν, ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ ὁποίου κατοικεῖ ἡ θεά, καὶ διακρίνει οὕτω δύο παραδόσεις, τὴν μὲν τῆς Ὀδυσσεΐας γεννηθεῖσαν ἐκ τῆς προϊστορικῆς ταύτης ἀντιλήψεως, τὴν δ' ἑτέραν τῆς Ἰλιάδος ἀντιπροσωπεύουσαν τὴν νεωτέραν ἀθηναϊκὴν πίστιν, καθ' ἣν ἡ Ἀθηνᾶ ἱδρυσεν ἐν τῷ ναῷ αὐτῆς τὴν λατρείαν τοῦ Ἐρεχθέως». Παρατηρεῖ ἐξ ἄλλου περαιτέρω ὁ ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ ⁴, ὅτι, καὶ ἂν ἀκόμη δεχθῶμεν

* Βαθυτάτην εὐγνωμοσύνην ἐκφράζω καὶ ἐντεῦθεν εἰς τὸν καθηγητὴν κ. Σπυρίδωνα Μαρινᾶτον διὰ τὸ στοργικὸν ἐνδιαφέρον του ὑπὲρ τῆς μελέτης ταύτης, καθὼς καὶ διὰ τὰς πολυτιμοτάτας αὐτοῦ ὑποδείξεις. Διὰ τὴν ἄδειαν δημοσιεύσεως τῆς παρουσίης ἐργασίας ὡς καὶ τὴν στοργικὴν [παρακολούθησιν αὐτῆς ὁλως ἰδιαιτέρως εὐχαριστῶ τὸν καθηγητὴν κ. Ἀναστάσιον Ὁρλάνδον, Γενικὸν Γραμματέα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας. Βαθυτάτην εὐγνωμοσύνην αἰσθάνομαι καὶ πρὸς τὸν καθηγητὴν κ. Νικόλαον Κοντολέοντα διὰ τὸ ἀδιάλειπτον ἐνδιαφέρον του καὶ τὴν ἐποπτείαν τῆς δημοσιεύσεως, ὡς καὶ τὴν ἐν πολλοῖς ἀσκηθεῖσαν κριτικὴν αὐτοῦ. Θερμὰς εὐχαριστίας ἐκφράζω ἐξ ἄλλου εἰς τὸν ἔφορον κ. Νικόλαον Πλάτωνα διὰ τὴν ἄδειαν δημοσιεύσεως μέρους τοῦ ρυτοῦ τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Κάτω Ζάκρου (εἰκ. 9) καὶ τινὰς ὑποδείξεις αὐτοῦ, ὡσάυτως δὲ εἰς τὴν Ἀρτεμισίαν Γιαννουλάτου διὰ τὴν ἀδιάπτωτον παρακολούθησιν καὶ τὴν ἐνδε-

λεχῇ διόρθωσιν τῶν τυπογραφικῶν δοκιμίων.

1 η 80-1: *ἔκετο* (ἡ Ἀθηνᾶ) δ' ἐς *Μαραθῶνα* καὶ *ἐθρυάγνυεν Ἀθήνην*,

δῶκε δ' Ἐρεχθῆος πυκινὸν δόμον.

2 Β 547 κ. ἐ. *Ἐρεχθῆος μεγάλῃτορος, ὃν ποί' Ἀθήνη θρέψε Διὸς θυγάτηρ, τέκε δὲ ζεῖδωρος* [ἄρουρα

Κὰδ δ' ἐν Ἀθήνῃς εἶσεν, ἐφ' ἐνὶ πίονι νηφ' ἔνθα δέ μιν ταύροισι καὶ ἀρνείοις ἱλάονται. κοῦροι Ἀθηναίων περιτελλομένων ἐνιαυτῶν.

3 Τὸ Ἐρέχθειον ὡς οἰκοδόμημα χθονίας λατρείας, 3-4. Ὁ ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ παρατηρεῖ ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ὅτι οἱ στίχοι οὗτοι, καίτοι ὀβελίζονται ἢ θεωροῦνται παρέμβλημα τῶν Πεισιστρατειῶν χρόνων, ἀποτελοῦσι τὰς ἀρχαιοτέρας σωζομένας πηγὰς περὶ τῆς ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως λατρείας.

4 Αὐτόθι 4.

ὡς ὀρθὴν τὴν συνήθως διδομένην ταύτην ἐρμηνείαν τῶν στίχων τῆς Ὀδυσσεΐας, πρέπει ἀκολούθως νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν περιπλανήσεων τοῦ Ὀδυσσεὺς βασιλεὺς τῶν Ἀθηναίων ἦτο ὁ Ἐρεχθεύς, τοιαύτη δὲ ἐκδοχὴ ἀποκλείεται ἐξ αὐτοῦ τούτου τοῦ χωρίου τῆς Ἰλιάδος. «Οὐδείς τῶν ἀρχαίων ἐκδοτῶν τοῦ Ὀμήρου», λέγει περαιτέρω ὁ ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ¹, «θὰ ἦτο δυνατόν νὰ δεχθῇ ἐν τῇ τελικῇ μορφῇ τοῦ κειμένου δύο οὕτω διαφόρους ἀντιλήψεις περὶ τοῦ Ἐρεχθέως. Ἡ ἔννοια τῆς χρονικῆς διαδοχῆς τῶν προσώπων καὶ τῶν γεγονότων ἀποτελεῖ κυριώτατον χαρακτηριστὴρα τῆς ὁμηρικῆς διηγήσεως» καὶ «θὰ ἦτο ἀπολύτως ἀπαράδεκτος καὶ διὰ τοὺς ἀρχαίους ἐκδότας ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς παλαιούς ἀκροατὰς τοῦ Ὀμήρου ὁ συγχρονισμὸς τοῦ γηγενοῦς Ἐρεχθέως πρὸς τὸν Ὀδυσσεά καὶ τὸν Μενεσθέα. Εἶναι ὀρθότερον οἱ στίχοι τῆς Ἰλιάδος νὰ ἐρμηνεύσῃ καὶ τοὺς τῆς Ὀδυσσεΐας. Καὶ ἐὰν ἀκόμη ὑποθέσωμεν, ὅτι ὁ πυκινὸς δόμος εἶναι ἐπιβίωσις τοῦ μυκηναϊκοῦ μεγάρου, ἀλλ' ὅμως διὰ τὸν Ὀμηρον ὁ Ἐρεχθεύς εἶναι ἱερὸν πρόσωπον, ἡ δὲ Ἀθηνᾶ εἰσέρχεται εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ διότι ἡ ἰδίᾳ ἀνέθρεψε τὸ τέκνον τοῦτο τῆς Γῆς καὶ τὸ ἐγκατέστησεν ἐντὸς τοῦ ἰδίου αὐτῆς ναοῦ. Σύγχρονον τοῦ Μενεσθέως εἶναι ἀδύνατον ὁπωσδήποτε ὅτι ἐφαντάσθησαν τὸν Ἐρεχθέα. Ἐὰν λοιπὸν ἡ Ἀθηνᾶ εἰσέρχεται ἐντὸς τοῦ δόμου τοῦ Ἐρεχθέως, καθ' ὃν χρόνον οὗτος ἔχει ἀπὸ πολλοῦ παύσει νὰ ζῇ, εἶναι ἀδύνατον ὁ Ἐρεχθεύς οὗτος νὰ μὴ ἀποτελῇ ἱερὸν πρόσωπον διὰ τὸν ποιητὴν τοῦ ἡ τῆς Ὀδυσσεΐας, ὅπως καὶ διὰ τὸν ποιητὴν τοῦ Νηῶν Καταλόγου. Ἐκτὸς τούτου ἡ ἀντίληψις ὅτι θεὸς τις εἰσέρχεται εἰς τὸν οἶκον θνητοῦ βασιλέως, ὡς εἰς ἴδιον κατάλυμα, ἵνα ἀναπαυθῇ, δυσκόλως εὐρίσκει παράλληλα ἐντὸς τοῦ ὁμηρικοῦ κόσμου· ὅπου ὁμηρικοὶ θεοὶ εἰσέρχονται εἰς τοὺς οἴκους θνητῶν, τοῦτο γίνεται διὰ μίαν στιγμὴν, δι' ὠρισμένον λόγον, πρόκειται περὶ **ἐπιφανείας**, τὴν ὁποίαν δὲν ἔχομεν ἐν ἡ 81. Ἡ Ἀθηνᾶ δὲν *ἔρεχθῆος πυκινὸν δόμον*, διότι οὗτος ἦτο καὶ ἴδιος αὐτῆς ναός, ὡς μανθάνομεν ἐκ τῶν στίχων Β 547 κ.ε.».:

Οἱ στίχοι οὗτοι τῆς Ἰλιάδος, ἐν οἷς ἀναφέρεται ὁ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως *πίων νηὸς* τῆς θεᾶς, θεωροῦνται ἤδη ἀπὸ τῆς ἀρχαίας ἐποχῆς παρέμβλημα τῶν Πεισιστρατειῶν χρόνων. Ὁ *ἀρχαῖος ναὸς*² ἐπομένως, ὁ ναὸς δηλαδή, ὅστις ἰδρῦθη κατὰ τὸν 6^{ον} π.Χ. αἰῶνα περὶ τὴν μέχρι τότε ὑπαίθριον ἐσχάραν—ταυτιζομένην πρὸς τὸν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως τάφον τοῦ Ἐρεχθέως—, στεγάσας τότε καὶ τὸ μικρὸν, ὡς φαίνεται, διαστάσεων ξόانون τῆς Ἀθηνᾶς, εἶναι δυνατόν νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν *πίονα νηὸν* τῆς παραδόσεως τῶν στίχων τούτων τῆς Ἰλιάδος, οὗτος δὲ ἐκλήθη οὕτω πιθανῶς λόγῳ τῶν πλουσιῶν ἀναθημάτων αὐτοῦ. Ὁ αὐτὸς ναὸς ἐξ ἄλλου εἶναι δυνατόν νὰ ταυτισθῇ καὶ πρὸς τὸν *νηὸν τοῦ γηγενέος Ἐρεχθέως*, ὃν μνημονεύει ὁ ΗΡΟΔΟΤΟΣ³.

¹ Τὸ Ἐρέχθειον, ἔ.ἀ. 4-5.

² Συμφώνως πρὸς τὰ πορίσματα μελέτης ἀρχαιολογικῆς (ΑΕ 1961, 64 κ.ε.), ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ὑπῆρχεν ἓν καὶ μόνον ξόانون τῆς πολιούχου θεᾶς Ἀθηνᾶς, ἐστεγάζετο δὲ τοῦτο μέχρι μὲν τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς—καθ' ὃν χρόνον δηλαδή ἐπὶ τοῦ μυκηναϊκοῦ πύργου ὑπῆρχε τὸ ὑπαίθριον ἱερὸν τῆς ἐσχάρας—ἐντὸς τοῦ ὑπὸ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ πύργου ἱεροῦ, κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν δὲ ἐποχὴν ἐντὸς τοῦ περὶ τὴν ἐσχάραν κτισθέντος μικροῦ πωρίνου ἀρχαϊκοῦ ναοῦ (ἀρχαϊκὸς ἀρ-

χαῖος ναὸς) καὶ τέλος κατὰ τὴν κλασσικὴν καὶ τὴν μετακλασσικὴν ἐποχὴν ἐντὸς τοῦ ἐπὶ τοῦ πύργου καὶ ἐπὶ τοῦ πωρίνου τούτου ναοῦ κτισθέντος μαρμαρίνου κλασσικοῦ ναοῦ (κλασσικὸς ἀρχαῖος ναός), τὸ δὲ Ἐρέχθειον ἀπετέλει τότε ἐπίσημον τελεστήριον τῆς λατρείας τῆς πολιούχου θεᾶς, τοῦ πολιούχου ἥρωος—γενάρχου καὶ τινων ἄλλων χθονίων ἐπίσης μορφῶν τῆς πόλεως.

³ ΗΡΟΔ. VIII 55: *Ἔστι ἐν τῇ ἀκροπόλει ταύτῃ Ἐρεχθέος τοῦ γηγενέος λεγομένου εἶναι νηὸς...*

Ἀρχαῖος ναός, πίων νηός, νηός τοῦ γηγενέος Ἐρεχθῆος, εἶναι οὕτω εἰς καὶ ὁ αὐτὸς ναός, ὁ τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων.

Πρὸ τῆς ιδρύσεως ὅμως τοῦ ἀρχαϊκοῦ τούτου ναοῦ, ὅστις ἐστέγασεν, ὡς ἐλέγχθη, τὴν ἐσχάραν τοῦ ἥρωος γενάρχου καὶ τὸ ξόανον τῆς πολιούχου θεῆς μητρὸς αὐτοῦ—ἦτοι καθ' ὃν χρόνον ἡ ἐσχάρα αὕτη ἀπετέλει ὑπαίθριον ἱερόν—, τὸ ξόανον τοῦτο τῆς θεᾶς ἔπρεπε νὰ εὐρίσκεται ἐντὸς προγενεστέρου τινός, γεωμετρικοῦ, ἱεροῦ αὐτοῦ. Τὸ ἱερόν τοῦτο εἶναι ὁ πυκινὸς δόμος τοῦ Ἐρεχθέως, τὸ ἱερόν δηλαδὴ τῆς παραδόσεως τῶν στίχων τῆς Ὀδυσσεΐας, ὅπερ πρὸ πολλοῦ ἤδη ἔχει συναφθῇ πρὸς τὸν πρῶτον ἱερόν χώρον λατρείας τῆς Ἀθηνᾶς. Τὸ ἱερόν τοῦτο ἀντιθέτως πρὸς τὴν κρατοῦσαν ἀντίληψιν καὶ συμφώνως πρὸς τὴν γνώμην τοῦ ΚΟΝΤΟΛΕΟΝΤΟΣ (βλ. ἀνωτέρω), δὲν πρέπει νὰ ταυτίζεται πρὸς τὸ μυκηναϊκὸν ἀνάκτορον τῆς Ἀκροπόλεως, διότι ὁ Ἐρεχθεὺς δὲν εἶναι ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὁ βασιλεὺς τῶν Ἀθηναίων ἀλλ' ὁ γηγενὴς ἥρως Ἐριχθόνιος—Ἐρεχθεύς, ὁ θετὸς δηλαδὴ υἱὸς τῆς Ἀθηνᾶς καὶ ὁ μυθικὸς γενάρχης τῶν Ἀθηναίων, ἡ δευτέρα—ἡ μετὰ τὴν Ἀθηνᾶν—σημαντικὴ μορφή λατρείας τῆς πόλεως, θεότης ἀρχικῶς ἐκπεσοῦσα εἰς ἥρωα¹. Διακρίνεται δὲ σαφῶς ὁ Ἐρεχθεὺς οὗτος ἀπὸ τοῦ βασιλέως Ἐρεχθέως, ὅστις ὑπῆρξεν ἱστορικὴ φυσιογνωμία τῆς πόλεως, δρᾶσασα κατὰ τὸν 13^{ον} π. Χ. αἰῶνα, κυρίως κατὰ τὸν Ἀθηναϊο-θηρακικὸν πόλεμον².

Δὲν εἶναι δυνατόν συνεπῶς ὁ πυκινὸς δόμος τοῦ Ἐρεχθέως τῆς παραδόσεως τῶν στίχων τῆς Ὀδυσσεΐας νὰ εἶναι τὸ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως μυκηναϊκὸν ἀνάκτορον τοῦ βασιλέως τῶν Ἀθηναίων, ἀλλ' εἶναι μᾶλλον, καθ' ἃ πιστεύομεν, τὸ τέμενος αὐτοῦ, καὶ δὴ παρὰ τὴν εἴσοδον τῆς Ἀκροπόλεως (εἰκ. 1), ἔνθα ἐλατρεύετο κατὰ τοὺς προώιμους χρόνους (ὡς τεθαμμένος) ὁ πολιούχος ἥρως γενάρχης, μετ' αὐτοῦ δὲ ἐλατρεύετο καὶ τὸ ξόανον τῆς θεῆς μητρὸς αὐτοῦ πολιούχου θεᾶς Ἀθηνᾶς. Τὸ τέμενος τοῦτο, συνιστάμενον ἐκ τοῦ μυκηναϊκοῦ πύργου, ὅστις λόγῳ τῆς συμπαγοῦς κυκλωπεΐου κατασκευῆς αὐτοῦ εὐχερῶς ἦτο δυνατόν νὰ κληθῇ πυκινός, ἔφερε α) κατὰ μὲν τὴν δυτικὴν πλευρὰν ἱερόν (εἰκ. 2) καὶ ἐκεῖ ἐστεγάζετο, ὡς φαίνεται, κατὰ τοὺς προώιμους ἱστορικοὺς χρόνους—εἰς οὓς καὶ ἀναφέρονται οἱ στίχοι οὗτοι τῆς Ὀδυσσεΐας—τὸ μικρὸν διαστάσεων ξόανον τῆς πολιούχου θεᾶς Ἀθηνᾶς, ὅπερ κατὰ μίαν παράδοσιν εἶχεν ἀφιερωθῇ εἰς αὐτὴν ὑπὸ τοῦ Ἀθηναίου γενάρχου, υἱοῦ αὐτῆς, β) ἐπ' αὐτοῦ δὲ ἐσχάραν³ (εἰκ. 4), ἐφ' ἧς ἐτελεῖτο τότε ἡ χθονία λατρεία τοῦ γενάρχου τούτου. Ἀπετέλει συνεπῶς ὁ πυκινὸς δόμος τοῦ Ἐρεχθέως τὸ ἱερόν τέμενος τοῦ Ἀθηναίου τούτου γενάρχου, ἡ δὲ παράδοσις τῶν στίχων τῆς Ὀδυσσεΐας δυνατόν νὰ προέρχεται ἐκ τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων, ὡς πιστεύει ὁ NILSSON, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν μεταμυκηναϊκῶν ἢ τῶν πρώτων ἱστορικῶν χρόνων, ὡς ἀφίνει νὰ νοηθῇ ὁ ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ. Τὸ τέμενος τοῦτο τοῦ γηγενοῦς Ἐρεχθέως ἐνεφανίζετο καὶ ὡς ὁ τύμ-

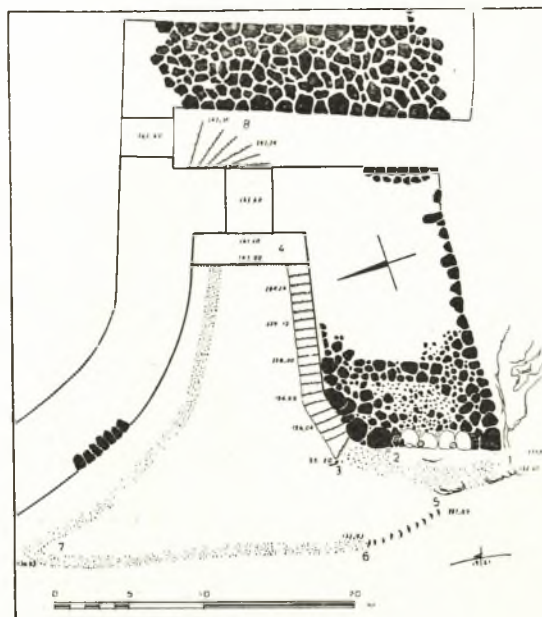
¹ ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ, ἔ.ἀ 26.

² Περὶ τοῦ βασιλέως Ἐρεχθέως καὶ τοῦ Ἀθηναϊο-θηρακικοῦ πολέμου: ΑΕ 1961, 86 κ.ε.

³ Ἡ ἐσχάρα αὕτη συνδέεται λειτουργικῶς πρὸς τοὺς μετ' ἐσωτερικῆς κοιλότητος βωμούς, τοὺς δεχομένους

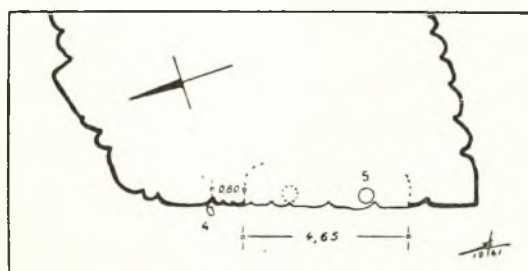
χθονίας φύσεως προσφοράς. (Περὶ αὐτῶν βλ. YAVIS, Greek Altars, 70 κ.εξ. Βλ. καὶ καθηγ. ΟΡΑΝΔΟΝ, Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1963, εἰκ. 149.)

βος αὐτοῦ, ἔχων: α) ἐπ' αὐτοῦ μὲν ἐσχάραν, λίαν ἐνωρὶς ταυτισθεῖσαν πρὸς τὸ σημεῖον ἐπικοινωνίας μετὰ τοῦ τάφου αὐτοῦ, χρησιμεύουσιν πρὸς ὑποδοχὴν τῶν διαφόρων δι' αὐτὸν προοριζομένων χθονίων προσφορῶν, καὶ β) ὑπὸ τὴν μίαν, τὴν δυτικὴν, πλευρὰν αὐτοῦ ἱερὸν, χρησιμεῦον πρὸς στέγασιν τοῦ ξοάνου τῆς πολιούχου θεᾶς Ἀθηνᾶς, θετῆς μητρὸς αὐτοῦ.

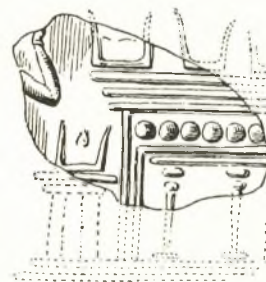


Εἰκ. 1. Ὁ μυκηναϊκὸς πύργος τῆς Ἀκροπόλεως.
Σχέδιον Σ. Ἰακωβίδου.

Τὸ ἱερὸν τοῦτο, συμφώνως πρὸς τὰ πορίσματα τῆς ἐρεῦνης τοῦ ΜΠΑΛΑΝΟΥ¹ εἶχε μῆκος 5 μ. περίπου, ἀπροσδιόριστον ὅμως, λόγω ἐσωτερικῶν καταπτώσεων, βάθος. Ἡ εἴσοδος αὐτοῦ ἦτο ἐσφραγισμένη διὰ «ξηρολιθιδᾶς», ἥς ἡ πρόσοψις εἰσεῖχε



Εἰκ. 2. Μυκηναϊκὸν ἱερὸν παρὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ μυκηναϊκοῦ πύργου τῆς Ἀκροπόλεως.
Σχέδιον Σ. Ἰακωβίδου.



Εἰκ. 3. Ἱερὸν ἐπὶ «σημάντρου» (πηλίνου σφραγίσματος) ἐκ Κνωσοῦ.

κατὰ 0.15-0.20 μ. τῆς προσόψεως τοῦ μυκηναϊκοῦ πύργου, μεταξὺ δὲ τῶν λίθων αὐτῆς εὗρέθη ἐντειχισμένη πωρὶνὴ στήλη, ἐξικνουμένη μέχρι τῆς ὀροφῆς. Ἡ στήλη αὕτη ἐτοποθετήθη ἐκεῖ, καθ' ἃ πιστεύεται, ὅταν ἐκτίσθη ἡ «ξηρολιθιδᾶ» κατὰ τὴν

¹ Ν. ΜΠΑΛΑΝΟΣ, Ἡ νέα ἀναστήλωση τοῦ ναοῦ Σ. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ, Ἡ μυκηναϊκὴ ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν, τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης ἐν ΑΕ 1937, 790 κ.έ. καὶ 109 κ.έ.

κατασκευὴν τοῦ κλασσικοῦ περιβλήματος τοῦ πύργου (εἰκ. 5), ἀντικαταστήσασα παλαιότερον κιονίσκον ἢ πεσίσκον στρογγύλον, καθὼς μαρτυρεῖ κυκλικὸν λάξευμα τοῦ βράχου εὐρεθὲν ὑπ' αὐτήν. Δὲν ἀποκλείεται ὁ παλαιότερος οὗτος κιονίσκος νὰ ἦτο ξύλινος, ἀποτεφρωθεὶς κατὰ τὰ Μηδικὰ. Αἱ διαστάσεις τῆς στήλης ἦσαν: μέτωπον 0.60 μ., βάθος 0.35 μ., ὕψος 1.25 μ. Ἡ διάμετρος τοῦ ὑπὸ τὴν στήλην κυκλικοῦ λαξεύματος, ἐφ' οὗ ἠδράζετο τὸ προγενέστερον στηρίγμα τοῦ ἱεροῦ, δὲν παρέχεται ὑπὸ τοῦ ΜΠΑΛΑΝΟΥ, ὑπολογίζεται ὁμῶς ὑπὸ τοῦ ΙΑΚΩΒΙΔΟΥ ¹ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δημοσιευομένων εἰκόνων 20 καὶ 21 τοῦ ΜΠΑΛΑΝΟΥ καὶ κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὰ 0.60 μ. πλάτους τοῦ μετώπου τῆς στήλης εἰς 0.45-0.47 μ. περίπου. Ὡς πρὸς τὴν ἀκριβῆ θέσιν τοῦ



Εἰκ. 4. Ἑσχάρα ἐπὶ τοῦ μυκηναϊκοῦ πύργου τῆς Ἀκροπόλεως.

ἱεροῦ τούτου ἀφ' ἑνὸς ἐντὸς τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ πύργου καὶ ἀφ' ἑτέρου τοῦ στηρίγματος αὐτοῦ ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ τούτου, ὁ ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ ὑπολογίζει, ὅτι τὸ ἱερὸν τοῦτο ἤρχιζε «πρὸς Ν. μὲν ἀπὸ τοῦ σημείου κατὰ 0.90 μ. νοτιώτερον τῆς στήλης, πρὸς Β. δὲ ἀπὸ σημείου ὅχι ὀλιγώτερον τῶν 0.80 μ. πρὸς Ν. τοῦ λαξεύματος 4» (εἰκ. 2).

Ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ τούτου, ὑπὸ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ μυκηναϊκοῦ πύργου, ἐντὸς τοῦ πυκινῶς τεμένους δηλαδὴ τοῦ μυθικοῦ γενάρχου, εὐρίσκετο, φαίνεται, κατὰ τοὺς ὑστάτους μυκηναϊκοὺς καὶ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους τὸ ξόανον τῆς πολιούχου Ἀθηνᾶς, θετῆς μητρὸς τοῦ γενάρχου τούτου. Ἦτο δέ, ὡς ἐπανειλημμένως ἐλέχθη, τὸ ξόανον τοῦτο μικρῶν διαστάσεων, οἷα ἦσαν ἄλλωστε, ὡς φαίνεται, καὶ ἐκ διαφόρων ἀρχαίων παραστάσεων, τὰ πλεῖστα τῶν ἀρχαίων ξόανων² (κατωτ. σ. 186 εἰκ. 18 α-β), φερόμενα ἐνίοτε καὶ διὰ τῶν χειρῶν, τοποθετημένον δὲ πιθανῶς ἐπὶ μικρᾷ, κινητῇ, ἐκ ξύλου ἢ καὶ ἐκ πολυτίμου ὕλης ἴσως, βάσεως. Τὸ λαξευτὸν τοῦτο, οὕτως εἰπεῖν,

¹ Ἐ.ἀ. 109 κ.έ.

² Βλ. ΑΕ 1961, 74, σημ. 3.

ιερόν στέγαστρον τοῦ ξοάνου τούτου ὑπὸ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ πύργου, δεσπόζοντος τῆς Ἀκροπόλεως τῶν πρώτων ἱστορικῶν χρόνων καὶ τοῦ περὶ αὐτὴν τότε ἄστεως, εἶναι δυνατόν νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸ πρῶτον ἄδυτον τῆς πολιοῦχου θεᾶς.

Ἡ γνώμη αὕτη ἐνισχύεται σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ ἐκ τοῦ ὅλως ἰδιαιτέρου σεβασμοῦ, οὗ ἔτυχεν ὁ χώρος οὗτος, καὶ τοῦτο διότι, πρὶν ἢ μετὰ τὰ Μηδικὰ σφραγισθῇ διὰ τῆς κλασσικῆς ἐπενδύσεως, ἐφράχθη διὰ «ξηρολιθιάς» ἀφ' ἐνὸς καὶ ὑπεβαστάχθη διὰ λιθίνης στήλης ἀφ' ἑτέρου, εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ ξυλίνου κίονος ἢ πεσσοῦ, δι' οὗ ἐστηρίζετο πρότερον¹. Εἰς τὸν χώρον συνεπῶς τοῦτον εἰσέδυσεν ἡ Ἀθηναῖα κατὰ τὴν



Εἰκ. 5. Κλασσικὸν περίβλημα τοῦ μυκηναϊκοῦ πύργου.

παράδοσιν τῶν στίχων τῆς Ὀδυσσεΐας (δῶνε), ὅσάκις ἐπανήρχετο εἰς τὴν πόλιν αὐτῆς, μόνη δὲ αὕτη πιθανῶς, ἐξ οὗ καὶ ὁ χώρος οὗτος, ἦτο ἄδυτος, ἦτοι ἀπρόσιτος, εἰς τὸ κοινόν.

Σχετικῶς πρὸς τὴν ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ τούτου ὑπαρξιν τοῦ ξοάνου τῆς θεᾶς εἶναι δυνατόν σήμερον νὰ διατυπωθῶσι δύο γνώμαι :

Ι: Ὁ πυκινὸς δόμος τοῦ Ἐρεχθέως ἦτο ἡ διάδοχος κατάστασις πιθανῶς τῆς μυκηναϊκῆς ἀνακτορικῆς λατρείας. Συγκεκριμένως τὸ μὲν ὑπὸ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ πύργου ἱερὸν ἦτο πιθανῶς ἡ διάδοχος κατάστασις τοῦ ἀνακτορικοῦ οἰκιακοῦ ἱεροῦ τῶν ὑστᾶτων μυκηναϊκῶν χρόνων, ὅπερ δυνατόν νὰ φαντασθῶμεν ἀνάλογον πρὸς τὸ μικρὸν (1 μ. × 1 μ.) ἱερὸν τῶν διπλῶν πελέκεων τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ² κυρίως, ἔνθα ἐτελεῖτο ἡ λατρεία τῆς ἀνακτορικῆς θεότητος, ἢ πρὸς τὸ ἐσχάτως εὑρεθὲν ἱερὸν τῆς Κέας³, ἢ δὲ ἐπὶ τοῦ πύργου ἐσχάρα ἦτο πιθανῶς ἡ διάδοχος κατάστασις τῆς

¹ ΜΠΑΛΑΝΟΣ, ἔ.ἀ. 795 κ.έ.

² J. D. PENDLEBURY, A Handbook to the Palace of Minos, πίν. 7, 2.

³ Βλ. Ἐφημερ. Καθημερινὴν 20, 21 καὶ 23 Ἰουλίου 1963, Ἐλευθερίαν 1 καὶ 8 Σεπτεμβρ. 1963, ὡς καὶ περιοδ. Εἰκόνες 23 Αὐγούστου 1963. Ἐνδείκνυται νὰ

παρατηρηθῇ, ὅτι τὰ ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ τούτου εὑρεθέντα ἀγάλματα εἶναι μὲν ὅπωςδήποτε λατρευτικῆς φύσεως, οὐδὲν τούτων ὅμως εἶναι δυνατόν νὰ ταυτισθῇ πρὸς ξοάνον, ἦτοι πρὸς λατρευτικὴν ἐνσωμάτωσιν τοῦ θεοῦ, ἀπαιτοῦσαν τὴν ὑπαρξιν ἀδύτου (βλ. κατωτέρω).

ἀνακτορικῆς μυκηναϊκῆς ὑπαιθρίου ἐσχάρας, ἣν δυνατόν νὰ φαντασθῶμεν ἀνάλογον εἴτε πρὸς τὴν ἐσχάραν τῆς αὐλῆς τοῦ ἀνακτόρου τῆς Τίρυνθος ¹ (εἰκ. 6), ἔνθα ἐτε-
λεῖτο πιθανῶς ἡ λατρεία τοῦ χθονίου τοπικοῦ δαίμονος εὐετηρίας, εἴτε πρὸς τὸν
ὑπαιθριον βωμὸν ἢ θριγκὸν λίθων ὠρισμένων σφραγιδολίθων ², ἔνθα ἐπίσης ἐτε-
λεῖτο ἡ λατρεία τῆς μορφῆς ταύτης. Ἀξίζει μάλιστα νὰ σημειωθῇ ἐπὶ τοῦ προκειμέ-
νου, ὅτι ὁ ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ ³ ἔχει εὔρει, ὅτι ἡ μυκηναϊκὴ Ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν παρου-
σιάζει πολλὰ κοινὰ σημεῖα πρὸς τὴν μυκηναϊκὴν ἀκρόπολιν τῆς Τίρυνθος. Ἡ γνώμη
αὕτη, καθ' ἣν τὸ μεταμυκηναϊκὸν τέμενος τοῦ πύργου, ἦτοι τὰ δύο πρῶιμα ἱερὰ
αὐτοῦ, ἡ ὑπαιθριος ἐσχάρα καὶ τὸ λαξευτὸν ἱερόν, συνιστῶσι τὸ πρῶτον τέμενος
τῆς πολιούχου θεᾶς καὶ τοῦ πολιούχου ἥρωος υἱοῦ αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ τὴν διάδοχον



Εἰκ. 6. Ἑσχάρα ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς Τίρυνθος.

ἐξ ἄλλου κατάστασιν τῆς μυκηναϊκῆς ἀνακτορικῆς λατρείας, οἰκιακῆς ἀφ' ἑνὸς καὶ
ὑπαιθρίου ἀφ' ἑτέρου, συνεπάγεται ἐνίας παρατηρήσεις καὶ τινα συμπεράσματα.

Τὸ μυκηναϊκὸν ἀνάκτορον τῆς Ἀκροπόλεως ἔπαυσε, φαίνεται, νὰ ἀποτελῇ
ἔδραν ἀσκήσεως τῆς λατρείας, ὅπως ἀκριβῶς ἔπαυσε νὰ ἀποτελῇ καὶ ἔδραν ἀσκή-
σεως τῆς ἐξουσίας, πρὸς τὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Ἡ μετατόπισις τῆς
ἔδρας λατρείας ἐκ τοῦ συμπλέγματος τοῦ ἀνακτόρου εἰς ἄλλον χώρον τῆς Ἀκρο-
πόλεως, εἰς τὸν χώρον τοῦ μυκηναϊκοῦ πύργου, δὲν φαίνεται νὰ προεκλήθῃ συνεπείᾳ
ἐχθρικῆς τινος βιαίας καταστροφῆς. Κυρία αἰτία τῆς μεταφορᾶς ταύτης θὰ πρέπει νὰ
ἦτο μᾶλλον ἡ συνεπείᾳ ἐρειπώσεως ἐγκατάλειψις αὐτοῦ. Ἡ εἰκαζομένη αὕτη ἐρεί-
πωσις δυνατόν νὰ ἦτο σύγχρονος τῆς ἐρειπώσεως, ἣν παρουσιάζει τὸ ἄνω μέρος τοῦ
μυκηναϊκοῦ πύργου, αὕτη δὲ προηγήθη ἀναμφιβόλως τῆς ἐπ' αὐτοῦ ιδρύσεως τῆς
ἐσχάρας. Ἡ ἰδρύσις αὕτη ἐξ ἄλλου εἶναι δυνατόν νὰ τοποθετηθῇ εἰς τοὺς ὑπομυκη-
ναϊκοὺς χρόνους, εἰς οὓς φαίνεται ἀνῆκον τὸ σχῆμα ὠρισμένων τῶν εἰδωλίων τῆς
ἐσχάρας, διότι, ὡς ἀνακοινοῖ ὁ ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ ⁴, τὰ εἰδώλια ταῦτα ἀνεγνωρίσθησαν
ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ ὡς ὑπομυκηναϊκά. Λόγω τῆς συμπαγοῦς κυκλωπέου
κατασκευῆς τοῦ πύργου ἡ ἐρείπωσις τοῦ ἄνω τμήματος αὐτοῦ, ἥτις συνέβη πιθανῶς
κατὰ τοὺς πρὸ τῆς ὑπομυκηναϊκῆς ἐποχῆς χρόνους, δυνατόν νὰ μὴ ἦτο ἀποτέλεσμα

¹ Tiryns I, 6, 31-44, III, 134 κ.έ., 215 εἰκ. 64-5. Ἑλλάς, 207 κάτω.
BOSSERT, Altkreta³, εἰκ. 6

² ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ (καὶ ΗΙΜΕΡ), Κρήτη καὶ Μυκηναϊκὴ

³ Ἑ.δ. 228.

⁴ Αὐτόθι 186, σημ. 361.

ἀπλῆς τινος χρονίας φθορᾶς. Δὲν ἀποκλείεται ἐπομένως συγχρόνως πρὸς τὴν καταστροφὴν ταύτην τοῦ πύργου νὰ συνέβη καὶ καταστροφή τοῦ ἐγγὺς αὐτοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως, τότε δὲ νὰ συνέβη καὶ ἡ ἐρείπωσις τοῦ ἄνω μέρους τῆς Βορείου Κρήνης, ἡ εἰκαζομένη δὲ αὕτη καταστροφή τοῦ ἀνακτόρου τούτου καὶ τοῦ ὅλου συμπλέγματος ἴσως αὐτοῦ, λόγῳ τῆς ξυλοπλινθοδομίας αὐτοῦ, νὰ ἦτο κατὰ πολὺ σοβαρωτέρα τῆς τοῦ πύργου.

Τοιαύτη καταστροφή μαρτυρεῖται ἐξ ἄλλου ὑπὸ τῆς ἀρχαίας παραδόσεως: Κατὰ τὴν ἐπιδρομὴν καὶ τὸν πόλεμον τῶν Ἐλευσινίων καὶ τῶν συμμάχων αὐτῶν Θρακῶν (τελούντων ὑπὸ τὸν βασιλέα τούτων Εὐμόλπον, υἱὸν τοῦ Ποσειδῶνος) ἐναντίον τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τῶν Ἀθηναίων (τελούντων ὑπὸ τὸν βασιλέα αὐτῶν Ἐρεχθέα, ἀπόγονον τοῦ θεοῦ υἱοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Ἐριχθονίου - Ἐρεχθέως), ἐφονεύθη εἰς μονομαχίαν ὑπὸ τοῦ Ἐρεχθέως ὁ Εὐμόλπος, ἀκολούθως δὲ ὁ Ποσειδῶν, ἐκδικούμενος τὸν φόνον τούτου, ἐφόνευσε τὸν Ἐρεχθέα¹ ἢ παρεκάλεσε τὸν Δία ὅπως φονεύσῃ αὐτόν, ἐνῷ συγχρόνως κατέστρεψε καὶ τὴν οἰκίαν αὐτοῦ², τὸ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως δηλαδὴ μυκηναϊκὸν ἀνάκτορον αὐτοῦ. Ἡ τοιαύτη, ὑπὸ τῆς ἀρχαίας παραδόσεως, μαρτυρουμένη καταστροφή τοῦ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου τοῦ βασιλέως Ἐρεχθέως πιθανὸν νὰ ἦτο σύγχρονος τῆς ὁμοίας περίπου, ἥτοι διὰ κεραυνοῦ, ὑπὸ τῆς ἀρχαίας παραδόσεως ἐπίσης μαρτυρουμένης, καταστροφῆς τοῦ ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῶν Θηβῶν μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου τοῦ βασιλέως Κάδμου. Αἱ βασιλεῖαι τῶν δύο τούτων μυθικῶν βασιλέων φαίνεται νὰ εἶναι σύγχρονοι, διότι σύγχρονοι εἶναι ἐξ ἄλλου καὶ αἱ βασιλεῖαι τῶν τρισεγγόνων αὐτῶν Θησέως καὶ Οἰδίποδος ἀντιστοίχως.

Ἐχει ἤδη διατυπωθῇ ἡ γνώμη³, ὅτι ὁ ἐρειπιὼν τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ἡ τμήματος ἀπλῶς αὐτοῦ, συμπεριλαμβανομένης ἴσως καὶ τῆς Βορείου Κρήνης, ἐθεωρήθη ἐκ τῶν ὑστέρων πιθανῶς ὡς τὸ χάσμα, ἐνθα ἐθανατώθη ὑπὸ τοῦ Ποσειδῶνος ὁ βασιλεὺς Ἐρεχθεύς, κατὰ συνδρομὴν δὲ διαφόρων παραγόντων ἴσως, ἥτοι: α) τῆς ἀναμνήσεως τοῦ μακροῦ πολέμου τῶν Ἀθηναίων ἐναντίον τῶν Θρακῶν, λαοῦ λατρεύοντος θεὸν τῆς θαλάσσης καὶ τῶν ἵππων, ἀλλὰ καὶ ἐνοσίγαιον· β) θεομηνίας ἐνσκηψάσης μετὰ τὸ πέρας τοῦ πολέμου τούτου καὶ τὴν ὑπὲρ τῶν Ἀθηναίων ἔκβασιν αὐτοῦ, ἐξ ἧς ἐπῆλθεν ἴσως μερικὴ ἢ ὅλική καταρρευσίς τοῦ ἀνακτόρου τῆς Ἀκροπόλεως καὶ προεκλήθησαν πιθανῶς ἐξ αὐτῆς καὶ θύματα, ἅτινα ἐτάφησαν ὑπὸ τὰ ἐκ τῆς καταρρέψεως ταύτης ἐρείπια· γ) τῆς ἀσκήσεως λατρείας ἡρωικῆς φύσεως, χθονίας δηλαδὴ, ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τούτων κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους· καὶ δ) τῆς ὑφισταμένης τότε ἀντιλήψεως, ὅτι ἐμφανεῖς ρωγαὶ τοῦ ἐδάφους ἦτο δυνατόν νὰ εἶναι τάφοι ἡρώων⁴.

Ἐνδέχεται οὕτω ἡ δημιουργηθεῖσα κατάστασις ἐκ τῆς καταστροφῆς ταύτης τοῦ μυκηναϊκοῦ τούτου ἀνακτόρου, συνεπικουρούσης καὶ τῆς συνήθους ἐκ τοῦ χρόνου φθορᾶς, νὰ ἐπέβαλε τελικῶς τὴν μεταφορὰν τῆς ἔδρας τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας κατ'

¹ Βλ. ΑΕ 1961, 86-7, σημ. 2, α-ιδ.

² Αὐτόθι (σημ. 2, ιβ: ΑΠΟΛΛΟΔ. III 15, 4): ...Ἐρεχθεὺς μὲν ἀνείλεν Εὐμόλπον, Ποσειδῶνος δὲ καὶ τὸν Ἐρεχθέα καὶ τὴν οἰκίαν αὐτοῦ καταλύσαντος,...

³ ΑΕ 1961, 86 κ.ε.

⁴ ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ Ε. Α., 8 κ.ε.

ἀρχὰς καὶ τῆς λατρείας ἀργότερον ἐκ τοῦ ἀχρηστευθέντος πλέον συμπλέγματος τοῦ ἀνακτόρου τούτου. Ἡ μεταφορὰ τῆς ἐξουσίας πιθανὸν νὰ συνέβη ἐπὶ τῶν διαδόχων τοῦ βασιλέως Ἑρεχθέως. Ἐπὶ Αἰγέως ἔχει πάντως συντελεσθῇ αὕτη, ἡ δὲ νέα βασιλικὴ κατοικία εὐρίσκεται, συμφώνως πρὸς τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν, παρὰ τοὺς βορείους πρόποδας τῆς Ἀκροπόλεως¹, ἐντὸς τοῦ χώρου ἴσως τοῦ μετὰ ταῦτα Θησείου, ἐτέρα δὲ βασιλικὴ κατοικία, μεταγενεστέρα, τὸ Νηλεῖον, εὐρίσκεται, συμφώνως πρὸς



Εἰκ. 7. Βάσεις κιόνων ἐκ τοῦ χώρου τοῦ ἀνακτόρου τῆς Ἀκροπόλεως.

τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν, παρὰ τοὺς νοτίους πρόποδας τῆς Ἀκροπόλεως. Ἡ βασιλεία τοῦ Αἰγέως καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Θησέως τοποθετεῖται ὑπὸ τῆς ἀρχαίας παραδόσεως πρὸ τοῦ Τρωικοῦ πολέμου, ἥτοι εἰς τὸ τέλος τοῦ 13^{ου} π.Χ. αἰῶνος, εἰς τὸ τέλος τῆς ΥΜ ΙΙΒ ἐποχῆς. Ἐνδέχεται ὅμως τμῆμα τοῦλάχιστον τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου τῆς Ἀκροπόλεως νὰ παρέμεινε χρησιμοποιούμενον καὶ μετὰ τὴν ἐξ αὐτοῦ ἐπίσημον μεταφορὰν τῆς βασιλικῆς κατοικίας, ἐπισκευασθὲν μετὰ τὴν καταστροφὴν αὐτοῦ. Εἰς τὴν ἐπισκευὴν ταύτην ἀνήκουσι πιθανῶς αἱ δύο βάσεις τῶν κιόνων (εἰκ. 7), διότι, καθὼς ἀποδεικνύει ὁ ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ², αἱ βάσεις αὗται δὲν προέρχονται ἐξ αὐτοῦ τούτου τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου τῆς Ἀκροπόλεως, ἀλλ' εἶναι μεταγενέστεραι αὐτοῦ. Τὰς βάσεις ταύτας θεωρεῖ μεταγενεστέρα τοῦ ἀνακτόρου καὶ ὁ NYLANDER³,

1 Βλ. ΑΕ 1961, σ. 158 σημ. 2.

2 Ἑ.ἀ. 22 κ.ἐ. σχέδ. 3 83, εἰκ. 6.

3 Opuscula Atheniensi 4, 31-57, εἰκ. 7 καὶ 8.

οὗτος ὁμως χαρακτηρίζει αὐτὰς ὡς γεωμετρικὰς - ἀρχαϊκὰς. Ἡ γνώμη, αὕτη, καθ' ἣν αἱ βάσεις αὗται ἀνήκουσιν εἰς τὸν γεωμετρικὸν - ἀρχαϊκὸν ναὸν τοῦ ξοάνου τῆς Πολιάδος, δὲν ἐξηγεῖ διατὶ ὁ ναὸς οὗτος κατεστράφη ἀνευλαβῶς, ἐνῶ τὸ πρωιμώτατον ἱερὸν τοῦ μυκηναϊκοῦ πύργου διεφυλάχθη εὐλαβῶς ὑπὸ τῶν μετέπειτα ἀρχιτεκτόνων. Ἀξίζει ἐξ ἄλλου νὰ σημειωθῇ ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ὅτι τὸ ἐπὶ τοῦ ἀνακτόρου τῆς Τίρυνθος, μικροτέρων αὐτοῦ διαστάσεων, ἀποκαλυφθὲν κτίσμα δὲν εἶναι γεωμετρικῶν - ἀρχαϊκῶν χρόνων, ὡς ἐπιστεύετο μέχρι πρό τινας, ἀλλὰ προέρχεται ὡσαύτως ἐκ τῶν ὑστάτων μυκηναϊκῶν χρόνων καὶ ἦτο βραχείας διαρκείας, καθὼς ἀποδεικνύει ὁ BLEGEN¹. Ὁ τύπος τῆς ἐξεργασίας τῶν δύο βάσεων τῆς Ἀκροπόλεως, χαρακτηριστικὸς τῆς γεωμετρικῆς καὶ τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, ἤρχισε πιθανῶς φθινούσης τῆς δευτέρας χιλιετηρίδος, μετὰ τὴν καταστροφὴν τῶν ἀνακτόρων καὶ τὴν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐγκατάστασιν τῶν ἐπηλύδων φύλων, κατὰ τὸ β' ἡμισυ τοῦ 13^{ου} π.Χ. αἰῶνος.

Ἐνδέχεται συνεπῶς ἡ Ἀκρόπολις νὰ ἐξηκολούθησε κατοικουμένη ἢ συχνάζουμένη καὶ μετὰ τὴν ἐπίσημον μεταφορὰν τῆς βασιλικῆς κατοικίας, μέχρις ὅτου, καταστάσης πλέον ἀναγκαίας τῆς πλήρους καὶ ὀριστικῆς ἐγκαταλείψεως τοῦ ἐπισκευασθέντος(;) ἀνακτόρου, πιθανῶς μετὰ τὴν ὑτέραν Μυκηναϊκὴν ΙΙΙΓ ἐποχὴν², μετεφέρθη καὶ ἡ λατρεία ἐξ αὐτοῦ. Τὸ ἀνάκτορον τοῦτο, σὺν τῷ χρόνῳ καταρρεῦσαν ἐντελῶς, ἐθεωρήθη *ἐνηλύσιον* ἴσως, ἐν καιρῷ δὲ ἐδημιουργήθη ἐξ ἄλλου ἢ παράδοσις, ὅτι εἰς τὸν *ἐνηλύσιον* τοῦτον χώρον τῆς Ἀκροπόλεως εἶχον ταφῇ μέλη τῆς δυναστείας τοῦ μυθικοῦ γενάρχου, ἐπαληθευομένης οὕτω τῆς γνώμης τοῦ καθηγητοῦ ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ³, ὅτι ἡ παράδοσις αὕτη προέρχεται ἐκ τῶν ἱστορικῶν χρόνων μόνον⁴.

Ἐνδέχεται ἐξ ἄλλου ἢ μεταφορὰ αὕτη τῆς λατρείας εἰς τὸν χώρον τοῦ μυκηναϊκοῦ πύργου νὰ ὑπηγορεύθη καὶ ἐκ τινος ἄλλου λόγου: Ὅτε ἐπὶ Θησέως κατηργήθη ὁ θεσμὸς τοῦ ἀπολύτου μονάρχου, ὅστις ἦτο κύριος τοῦ ἀνακτόρου καὶ τῆς περὶ τὴν Ἀκρόπολιν περιοχῆς, ἀπ' εὐθείας ἀπόγονος τῆς ἀνακτορικῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς καὶ μόνος αὐτὸς ἢ μετὰ μελῶν τῆς οἰκογενείας αὐτοῦ ἤρχετο εἰς ἄμεσον ἐπαφὴν μετὰ τῆς θεᾶς ταύτης, ἐτέλει μόνος αὐτὸς τὴν λατρείαν αὐτῆς καὶ ἐδέετο, ὁσάκις ἠθέλεν, εἰς αὐτήν, ἰδρῦθαι δὲ ἀκολούθως ἡ πόλις, ἐθεσπίθη δηλαδὴ τὸ νέον διοικητικὸν σύστημα, καθ' ὃ αἱ διάφοροι κατὰ τόπους ἀρχαὶ τῆς Ἀττικῆς, ἦτοι οἱ ἄλλοι κατὰ τόπους μονάρχαι αὐτῆς, αὐτόχθονες ἀλλὰ καὶ ἐπήλυδες, κατηργήθησαν, ἀντ' αὐτῶν δὲ ὠργανώθη μία καὶ μόνη κεντρικὴ ἀρχή, περιελθοῦσα εἰς τὸ σύνολον αὐτῶν, ὡς ἔδρα τῆς νέας ταύτης, κοινῆς πλέον, ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας καθιερώθη τὸ Πρυτανεῖον ἀφ' ἐνὸς καὶ τὸ Βουλευτήριον ἀφ' ἐτέρου, ἀμφότερα παρὰ τὴν Ἀκρόπολιν. Ἡ σύμπηξις αὕτη τοῦ παναττικοῦ κράτους ὑπὸ τὸ Ἀθηναϊκὸν ἄστυ, γενομένη ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς μυκηναϊκῆς Ἀθηναϊκῆς ἀνακτορικῆς θεᾶς, συνετέλεσεν ἐν μέρει ἴσως καὶ εἰς τὴν λήψιν τῆς τελικῆς ἀποφάσεως πρὸς ἐγκατάλειψιν τοῦ ἡρειπωμένου ἐπὶ

¹ Korakou, 133.

² DESBOROUGH, The Last Mycenaeans and their Successors, 116.

³ KONTOLERN, ἔ.δ. 9, σημ. 1.

⁴ Περὶ τῆς μὴ ὑπάρξεως λατρείας νεκρῶν κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους βλ. MYLONAS, Eleusis, 62 ὡς

καὶ Τὰ μυκηναϊκὰ ἔθιμα ταφῆς ἐν Ἑπιστ. Ἑπετ. Φιλ. Σχ. Παν. Ἀθ. 1961-2, 291 κ.ε. Βλ. ἐπίσης ΜΑΡΙΝΑΤΟΝ ἐν ΠΑΕ 1953, 239-40, 244-5. Κατὰ τῆς γνώμης ταύτης τάσσεται ὁ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ (Ὀμηρικὰ καὶ μυκηναϊκὰ ἔθιμα ταφῆς: Ἑλληνικά 17, 1960, 40 64).

τῆς Ἀκροπόλεως ἀνακτόρου καὶ μεταφορὰν τῆς λατρείας ἐξ αὐτοῦ εἰς τὸν χώρον τοῦ μυκηναϊκοῦ πύργου, διότι ὁ χώρος οὗτος ἦτο ἐγγύτερον τοῦ νεοϊδρυθέντος κέντρου τοῦ παναττικοῦ κράτους, τῆς ἑδρας δηλαδὴ τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας αὐτοῦ. Παρουσίαζεν ἐν ἄλλοις ἢ μεταφορὰ αὕτη τὸ πλεονέκτημα τῆς μειώσεως τῆς ἀποστάσεως μεταξὺ α) τοῦ νέου χώρου λατρείας καὶ β) τῆς νέας ἑδρας τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας, ἀμφοτέρων εὗρισκομένων εἰσέτι ἐν συναρτήσει κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους. Ἡ μεταφορὰ αὕτη ἐπέτρεπεν ἐξ ἄλλου καὶ τὴν ἐλευθέραν πὼς τότε δέησιν ὄλων τῶν Ἀθηναίων πολιτῶν, αὐτοχθόνων καὶ ἐπηλύδων, ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων, πρὸς τὴν πολιοῦχον, παναττικὴν πλέον, θεὰν αὐτῶν. Ἡ παρὰ τὴν πύλην συνεπῶς τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τὰ τείχη αὐτῆς μεταφορὰ τοῦ ἱεροῦ τῆς τέως ἀνακτορικῆς καὶ πολιούχου πλέον θεᾶς δὲν



Εἰκ. 8. Ἱερὰ Πυλῶν Μυκηνῶν.

α) Πύλης Λεαινῶν.

β) Ὀπισθίας πύλης.

εἶναι ἄσχετος ἴσως πρὸς τὴν νέαν ταύτην ἀντίληψιν περὶ αὐτῆς, ὡς παναττικῆς δηλαδὴ θεότητος. Ὡς ἔχει παρατηρήσει ὁ WILAMOWITZ¹, ἡ Ἀθηνᾶ δὲν παρουσιάζεται ὡς προστάτις τῶν μυκηναϊκῶν ἀνακτόρων, ἀλλὰ τῶν τειχῶν καὶ τῶν ἀκροπόλεων. Εἶναι δέ, φαίνεται, ἡ ἀντίληψις αὕτη ἢ ἐπικρατήσασα κυρίως μετὰ τὴν σύστασιν τῆς πόλεως.

Ἡ μεταφορὰ αὕτη τῆς ἑδρας τῆς λατρείας, μάλιστα δὲ ἡ μεταφορὰ τῆς οἰκιακῆς ἀνακτορικῆς λατρείας εἰς τὸ ὑπὸ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ πύργου ἱερὸν, ἴσως ὑπηγορεύθη καὶ ἐκ τινος ἄλλου λόγου ἐπίσης: Ὡς ἀποδεικνύει ἐσχάτως ὁ ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΗΣ², αἱ μικρῶν διαστάσεων καὶ ὀρθογωνίου σχήματος κοιλότητες παρὰ τὰς πύλας τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν (εἰκ. 8) οὐδὲν ἄλλο εἶναι εἰμὴ ἱερὰ πύλης, ὅμοιον δὲ ἱερὸν εἶναι ἐξ ἄλλου καὶ ἡ παρὰ τὴν πύλην τῆς ἀκροπόλεως τῆς Τίρυνθος ἀντίστοιχος ἐντὸς τῶν τειχῶν κοιλότης. Τοιαῦτα ἱερὰ πύλης εὗρισκει ὁ ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΗΣ ἐξ ἄλλου ὑπάρχοντα καὶ κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους εἰς διαφόρους

¹ Athena (Klein. Schr. 5, 2), 40.

βλ. Γ. ΜΥΛΩΝΑΝ, Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον, τόμ. Α', 225.

² Σ. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΗΣ, Ἱερὸν Πύλης, ΑΜ 75, 1960,

1-3, παρὲνθ. πίν. 1. Περὶ τῆς ταυτίσεως ταύτης

άλλας ελληνικάς πόλεις. Τοιοῦτον ἱερὸν μάλιστα, πιστεύομεν, θὰ ἦτο καὶ τὸ ἱερὸν τοῦ ξοάνου τῆς Ἀθηνᾶς Ὀγγας ἢ Ὀγκαίης παρὰ τὰς πύλας (Ὀγκαίας) τῆς ἀκροπόλεως τῶν Θηβῶν¹. Ἱερὸν Ὀγκαίης (πβλ. ὄγκος) καὶ πυκινὸς δόμος ἀπετέλουν ἴσως ταυτοσίμους ἐκφράσεις. Ὁρθῶς οὕτω τονίζει ὁ ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΗΣ, ὅτι τὸ ἱερὸν τῆς πύλης τῆς Τίρουνθος συνεσχετίσθη ὑπὸ τοῦ Ο. ΜÜLLER πρὸς τὰ δύο ἀνοίγματα ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς κλασσικῆς ἐπενδύσεως τοῦ πύργου τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν, διότι, ὡς ἀπεδείχθη ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ ΜΠΑΛΑΝΟΥ, ταῦτα ἀνταποκρίνονται ἐν μέρει πρὸς τὴν διάρθρωσιν τοῦ ὑπὸ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ πύργου ἱεροῦ.

Ἡ μεταφορὰ συνεπῶς τῆς οἰκιακῆς ἀνακτορικῆς λατρείας, τοῦ ξοάνου δηλαδὴ τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς, ὅπερ κατὰ τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν εἶχεν ἀφιερωθῇ εἰς αὐτὴν ὑπὸ τοῦ θεοῦ υἱοῦ αὐτῆς καὶ γενάρχου τῶν Ἀθηναίων, εἰς τὸ ἱερὸν τοῦτο ὑψηγορεῦθη πιθανῶς καὶ ἐκ τῆς ἐπιθυμίας τῆς συνεχίσεως τῆς λατρείας αὐτοῦ ἐγγὺς μὲν τῆς νέας ἔδρας ἀσκήσεως τῆς ἐξουσίας, εἰς ἱερὸν δὲ καθιερωμένον ἤδη ἀπὸ τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων. Τὸ ἱερὸν τοῦτο μέχρι τότε ἀφώρρα πιθανῶς εἰς τὴν λατείαν τῆς ἀνακτορικῆς ταύτης θεᾶς ὡς προστάτιδος θεότητος τοῦ ἐλέφ Θεοῦ δυνάστου καὶ τῶν κτίσεων αὐτοῦ—ἐν αἷς καὶ τὸ ἀνάκτορον ἢ μᾶλλον ἢ ὅλη Ἀκρόπολις καὶ ἡ περὶ αὐτὴν περιοχὴ—κατὰ πάσης ἐχθρικῆς ἐπιβουλῆς, ἐν καιρῷ δηλαδὴ ἀνάγκης². Ἀγνωστον εἶναι ὅμως ἂν τὸ ἱερὸν τοῦτο ὑπέστη σημαντικὴν μετατροπὴν μετὰ τὴν εἰς αὐτὸ μεταφορὰν τῆς οἰκιακῆς ταύτης λατρείας. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ διηυρύνθη τοῦτο ἐσωτερικῶς καὶ τότε νὰ ἐτοποθετήθησαν τὰ δύο στηρίγματα αὐτοῦ.

Ἡ γνώμη αὕτη περὶ τῆς λίαν ἐνωρὶς μεταθέσεως τῆς ἔδρας τῆς λατρείας ἐκ τοῦ συμπλέγματος τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου εἰς τὸν χώρον τοῦ μυκηναϊκοῦ πύργου, παρὰ τὴν πύλην τῆς Ἀκροπόλεως, ἐνισχύεται σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ ἐκ τῆς γνώμης τοῦ HOLLAND³, καθ' ἣν οὐδεμία ὑπάρχει ἔνδειξις ἰδρύσεως ναοῦ ἐπὶ τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου τῆς Ἀκροπόλεως, ἀμέσως διαδόχου αὐτοῦ, ὡς καὶ ἐκ τῆς γνώμης τοῦ DINSMOOR⁴, καθ' ἣν ὑπαρξὶς τοιοῦτου ναοῦ ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ ἄλλοτε μυκηναϊκοῦ τούτου ἀνακτόρου εἶναι ἴσως ἀναγκαία, ἀλλ' ἐντελῶς ὑποθετική.

Ἐξ ἄλλου ὅμως εἶναι δυνατόν νὰ διατυπωθῇ καὶ ἑτέρα γνώμη:

II: Δὲν ἀποκλείεται τὰ δύο στηρίγματα τοῦ ἱεροῦ νὰ ὑπῆρχον ἐκεῖ ἀρχικῶς. Τὸ ἱερὸν τοῦτο εὐρίσκεται παρὰ τοὺς πρόποδας καὶ ἐντὸς τοῦ μυκηναϊκοῦ πύργου. Ὁ πύργος οὗτος, συμφώνως πρὸς τὰ πορίσματα τῆς ἐρεῦνης τοῦ ΙΑΚΩΒΙΔΟΥ, δὲν συνδέεται πρὸς τὸ πρὸς Ἀνατολὰς αὐτοῦ τμήμα τοῦ Κυκλωπείου τείχους τῆς Ἀκροπόλεως, ἀλλὰ πρὸς τὸ πρὸς Βορρᾶν αὐτοῦ ἕτερον τμήμα τοῦ τείχους τούτου, ἔνθα καὶ ἡ πύλη (εἰκ. 1). Ἐμφανίζεται συνεπῶς ὁ μυκηναϊκὸς πύργος τῆς Ἀκροπόλεως ἀφ' ἑνὸς μὲν ὡς ἡμιαυτοτελής, τρόπον τινά, ὄχθος τῆς μυκηναϊκῆς Ἀκροπόλεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὡς τὸ πλέον καίριον σημεῖον ἀμύνης αὐτῆς. Ὁ ὄχθος οὗτος ἔχων ἐπένδυσιν τοίχου καὶ παρὰ τοὺς πρόποδας καὶ ἐντὸς αὐτοῦ τριμερὲς ἱερὸν, εἶναι δυνατόν νὰ προσ-

¹ F. VIAN, *Les Origines des Thèbes*, 141 (μετὰ τῆς παλαιότερας βιβλιογραφίας): «A Thèbes on imaginerait, au dessus des Portes Oncées dans une niche, le xoanon peint de la déesse, qui serait donc exposé en υπαίθρῳ à tous les regards».

Πβλ. ΑΙΣΧ. Ἐπ. 501: (Παλλὰς Ὀγκα): ἀρχίπολις πύλαισι γείτων.

² Βλ. MATZ, *Kreta, Mykene, Troja*, 10.

³ AJA 43, 1939, 297-8.

⁴ AJA 51, 1947, 109-10.

διορισθῇ καὶ ὡς ἱερὸν κορυφῆς, τοῦ γενάρχου καὶ τῆς θεᾶς, ὡς τοιοῦτον δὲ νὰ ἐπέζησε πιθανῶς καὶ κατὰ τοὺς πρώτους ἱστορικοὺς χρόνους, χαρακτηρισθὲν ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ τῆς Ὀδυσσεΐας ὡς *πυκινόν*. Τὸ ἱερὸν τοῦτο εἶναι οὕτω δυνατὸν νὰ παραβληθῇ πρὸς τὸ ἱερὸν κορυφῆς¹, ὅπερ ἔχει εἰκονισθῇ ἐπὶ τοῦ ἐσχάτως ὑπὸ τοῦ ΠΛΑΤΩΝΟΣ εὑρεθέντος ρυτοῦ τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Κάτω Ζάκρου (εἰκ. 9), τὸ φέρον ἐπένδυσιν τοίχου καὶ ἐπὶ τῆς κλειτύος αὐτοῦ πολυμερὲς ἱερὸν. Τὸ ἱερὸν τοῦτο κορυφῆς τοῦ Κάτω Ζάκρου συνδέεται ἀμέσως α) πρὸς τὴν λατρείαν τῆς ἀνακτορικῆς θεᾶς, ἥτις, κατὰ τὸν ΠΛΑΤΩΝΑ, ἐμφανίζεται ἀνεικονικῶς ἐπὶ τῆς κορυφῆς αὐτοῦ, ὥσει ἀναδυομένη



Εἰκ. 9. Ἱερὸν Κορυφῆς Κάτω Ζάκρου.

ἐξ αὐτοῦ, καὶ β) τοῦ νεαροῦ δαίμονος εὐετηρίας, οὗ ἡ λατρεία ὑποσημαίνεται διὰ τῆς ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ παρουσίας τοῦ ἱεροῦ δένδρου αὐτοῦ. Τὸ τριμερὲς ὑπὸ τὸν πύργον τῆς Ἀκροπόλεως ἱερὸν εἶναι δυνατὸν ἐξ ἄλλου νὰ παραβληθῇ καὶ πρὸς ἕτερον, καὶ δὴ ἐλλαδικὸν μυκηναϊκόν, ἱερὸν, κορυφῆς μάλιστα², ὡς φαίνεται ἐκ τῆς κάτωθεν αὐτοῦ ὑπαρχούσης ἀνηφορικῆς πῶς κυματοειδοῦς γραμμῆς, ἔχον ἐπὶ τῆς κλειτύος αὐτοῦ τριμερὲς ἐσωτερικὸν ἱερὸν εἰκονιζόμενον ἐπὶ χρυσοῦ ἐλάσματος εὑρεθέντος ἐγγὺς τοῦ Βόλου (εἰκ. 10). Τὸ ἔλασμα τοῦτο, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ καθηγητοῦ ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ, προέρχεται πιθανῶς ἐκ τῆς ἐπενδύσεως λιθίνου ἀγγείου, ρυτοῦ ἴσως. Τὸ αὐτὸ ὑπὸ τὸν πύργον τῆς Ἀκροπόλεως ἱερὸν εἶναι δυνατὸν ἐπίσης νὰ παραβληθῇ πρὸς τὸ τριμερὲς ἱερὸν κορυφῆς, ὅπερ εἰκονίζεται ἐπὶ τοῦ ὑπὸ τοῦ ΑΛΕΞΙΟΥ³ δημοσιευθέντος τεμαχίου λιθίνου ἀγγείου ἐκ Κνωσοῦ (εἰκ. 12). Τὸ ἱερὸν

¹ Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1963, 172 κ.ἐξ., εἰκ. 187.

² BOSSERT, *Altkreta*², εἰκ. 188.

³ Κρητικά Χρονικά 13. 1959, 346-52, πίν. 34-5.

τοῦ ἀγγείου τούτου δὲν παρουσιάζει ἐσωτερικούς κίονας πρὸς στήριξιν τῆς ὀροφῆς. Ὅμοιαν πρὸςοῖν θὰ παρουσίαζε συνεπῶς καὶ τὸ ὑπὸ τὸν πύργον τῆς Ἀκροπόλεως ἱερὸν, ἐν περιπτώσει, καθ' ἣν ἐστερεῖτο τοῦ ζεύγους τῶν κίωνων αὐτοῦ· πρὸ τοῦ ἀριστεροῦ, οὕτως εἰπεῖν, κλίτους τοῦ ἱεροῦ τοῦ λιθίνου τούτου ἀγγείου παρουσιάζεται



Εἰκ. 10. Ἑλλαδικὸν ἱερὸν κορυφῆς ἐπὶ χρυσοῦ ἐλάσματος ἐκ Βόλου.



Εἰκ. 11. Τριμερὲς ἱερὸν ἐπὶ χρυσοῦ ἐλάσματος ἐκ Μυκηνῶν.

τοιχίον καὶ τὸ κλίτος ἐμφανίζεται, τρόπον τινά, ὡς κόγχη, ἐνθυμίζουσα τὸ ἱερὸν πύλης τῶν Μυκηνῶν (εἰκ. 8).

Ἡ τριμερὲς αὕτη διάταξις τῶν ἐπὶ τῆς κλειτύς ἱερῶν, παρουσιάζουσα κατὰ



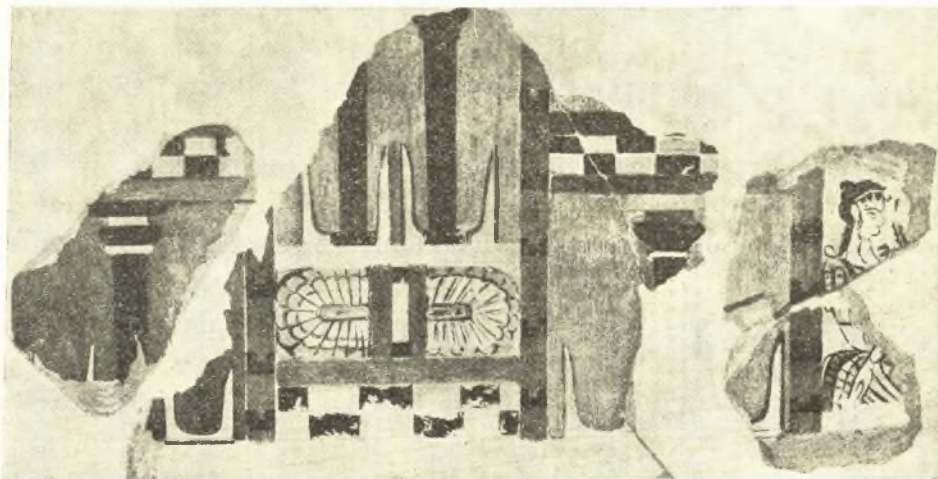
Εἰκ. 12. Τριμερὲς ἱερὸν κορυφῆς. Τεμάχιον λιθίνου ἀγγείου ἐκ Κνωσοῦ.

κανόνα τὸ μέσον κλίτος εὐρυχωρότερον, ἐνθυμίζει τὴν διάταξιν καὶ ἄλλων γνωστῶν κρητομυκηναϊκῶν ἱερῶν¹. Ἐνθυμίζει αὕτη ἐν πρώτοις τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ, τὸ τῆς τοιχογραφίας τοῦ αὐτοῦ ἀνακτόρου (εἰκ. 13), τὸ τῶν χρυσῶν ἐλασμάτων τοῦ πρώτου βασιλικοῦ περιβόλου (τοῦ Schliemann) τῶν Μυκηνῶν (εἰκ. 11). Ἐπίσης τὸ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ² ἀνασκαφὴν ἱερὸν τοῦ ἀνακτόρου τοῦ

¹ Βιβλιογραφίαν περὶ τῶν ἱερῶν τούτων βλ. ὑπὸ καθηγητοῦ ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ ἐν ΠΑΕ 1952, 610.

² Αὐτόθι 607 κ.ε. Ἐπίσης ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ (καὶ ΗΙΡΜΕΡ), Κρήτη καὶ μυκηναϊκὴ Ἑλλάς, εἰκ. 60 κάτω.

Βαθυπέτρου (εἰκ. 14). Ἐξ ἄλλου ἢ πρόσοψις τοῦ ὑπὸ τὸν πύργον τῆς Ἀκροπόλεως ἱεροῦ ἐνθυμίζει κυρίως, ὥς μοι ὑπέδειξεν ὁ καθηγητὴς ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, τὴν πρόσοψιν



Εἰκ. 13. Τριμερὲς ἱερὸν ἐπὶ τοιχογραφίας τῆς Κνωσοῦ.

τριμεροῦς ἱεροῦ παριστωμένου ἐπὶ «σηάντρου» (σφραγίσματος) εἰκονισθέντος ὑπὸ τοῦ EVANS¹ (εἰκ. 3). Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ὅτι ἀριστερᾷ τοῦ



Εἰκ. 14. Τριμερὲς ἱερὸν ἀνακτόρου Βαθυπέτρου.

«ἐν παραστάσι» ἱεροῦ τοῦ σφραγίσματος τούτου εἰκονίζεται βωμός, ἀριστερᾷ δὲ τοῦ ὑπὸ τὸν πύργον τῆς Ἀκροπόλεως ὁμοίου ἱεροῦ ἔχει εὐρεθῇ κοιλότης μετὰ τέφρας καὶ ὑπολειμμάτων κεκαυμένων ὀστέων, βωμὸς τρόπον τινὰ ἐπίσης (εἰκ. 12 καὶ 24).

Τὸ ἱερὸν τοῦ Κάτω Ζάκρου ἐξ ἄλλου εἶναι ἐνδεικτικὸν τῆς ἐκτὸς τοῦ ἀνακτόρου μονίμου ὑπάρξεως τοῦ ξοάνου τῆς ἀνακτορικῆς θεότητος. Τὸ ξόανον τῆς

¹ PM IV, 2, εἰκ. 597 A, j.

Ἀθηνᾶς συνεπῶς μὴ στεγαζόμενον καὶ ἀρχικῶς ἴσως ἐντὸς τοῦ ἀνακτόρου τῆς Ἀκροπόλεως δὲν ἀπετέλει ἐξαίρεσιν ὑπάρχοντος κανόνος, ἀλλ' ἠκολούθει μᾶλλον ἰσχύουσας ἤδη μυκηναϊκὴν παράδοσιν ἀπαιτοῦσαν τὴν μὲν στέγασιν αὐτοῦ ἐντὸς ἀνεξαρχότητος τοῦ ἀνακτορικοῦ συμπλέγματος ἱεροῦ, καὶ δὴ κορυφῆς, τὴν δὲ τέλεσιν τῆς λατρείας αὐτοῦ ἐντὸς τοῦ ἀνακτορικοῦ συμπλέγματος. Σημαντικὴ ἐπομένως ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι ἡ παρατήρησις τοῦ καθηγητοῦ BRONEER ¹, ὅτι ὁ μυκηναϊκὸς πύργος δυνατόν νὰ ἐνετάχθῃ ἐκ τῶν ὑστέρων εἰς τὰ ὀχυρωματικὰ ἔργα τῆς Ἀκροπόλεως. Δυνατόν ὁ πύργος οὗτος νὰ ὑπῆρχε παρὰ τὴν πύλην ὡς ὄχθος καὶ αὐτοτελὲς ἱερὸν κορυφῆς, τὸ ἱερὸν δὲ τοῦτο νὰ ἀπεφασίσθῃ ὅπως ἐνταχθῇ εἰς τὴν ὅλην ὀχύρωσιν τῆς Ἀκροπόλεως ὡς πύργος πρὸς μείζονα προστασίαν αὐτοῦ καὶ αὐτῆς.

Ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ κορυφῆς τοῦ Κάτω Ζάκρου ὁ ΠΛΑΤΩΝ βλέπει, ὡς ἤδη ἐλέχθη, ἀνεικονικὴν μορφήν θηλείας θεότητος, ταύτης δὲ ἡ λατρεία φαίνεται ἀμέσως συνδεομένη πρὸς τὴν λατρείαν χθονίου δαίμονος εὐετηρίας. Ἀναπόφευκτος ἀποβαίνει συνεπῶς ὁ παραλληλισμὸς τῆς κοινῆς ταύτης λατρείας πρὸς τὴν κοινὴν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως λατρείαν τοῦ ξοάνου τῆς Ἀθηνᾶς, ὡς καὶ τοῦ εὐετηριακῆς καὶ χθονίας φύσεως Ἀθηναίου γενάρχου, θεοῦ υἱοῦ αὐτῆς. Ἡ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως χθονία λατρεία συνεδυάζετο ἐξ ἄλλου πρὸς τὴν λατρείαν τῆς φυσικῆς τοῦ γενάρχου τούτου μητρός, τῆς Γῆς, τῆς παλαιᾶς δηλαδὴ προελληνικῆς θεᾶς. Δὲν εἶναι ἀπίθανον ἐπομένως ἡ τριμερὴς διάταξις τοῦ ὑπὸ τὸν πύργον ἱεροῦ νὰ ἔχῃ καὶ ποιάν τινα σχέσιν πρὸς τὴν κοινὴν ἐκεῖ λατρείαν, τῶν τριῶν τούτων, συννάων ἴσως τότε, θείων μορφῶν. Ἐν ἄλλοις, κοινὴ λατρεία τῶν τριῶν τούτων θείων μορφῶν, ἥτοι ἡ κοινὴ λατρεία α) τῶν δύο θείων μητέρων, τῆς Γῆς καὶ τῆς Ἀθηνᾶς, καὶ β) τοῦ θεοῦ βλαστοῦ αὐτῶν κοῖ γενάρχου τῶν Ἀθηναίων, τοῦ Ἐριχθονίου-Ἐρεχθέως, ἡ κοινὴ λατρεία δηλαδὴ τῆς ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως λατρευομένης θείας μυκηναϊκῆς τριάδος, εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθῇ ὑπεύθυνος τῆς τριμεροῦς διατάξεως τοῦ ἱεροῦ τούτου.

Ἄς σημειωθῇ ἐξ ἄλλου, ὅτι κατὰ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους ὁ Ἀθηναῖος γενάρχης ἐλατρεύετο ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ὡς Ζεὺς Ὑπατος ², οὗτος δὲ ἐλατρεύετο πάντοτε ἐπὶ κορυφῶν. Ἡ λατρεία αὕτη τοῦ Διὸς Ὑπάτου-Ἐριχθονίου-Ἐρεχθέως ἀποτελεῖ συνεπῶς κληρονομίαν ἴσως ἐκ τοῦ ἀπωτάτου παρελθόντος τῆς Ἀκροπόλεως, πιθανῶς τῆς ἐπὶ τοῦ μυκηναϊκοῦ πύργου λατρείας κορυφῆς. Ὁμοίαν κληρονομίαν ἐξ ἄλλου ἀποτελεῖ καὶ ἡ ἱερὰ ἐλαία, ἴδιον χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τοῦ Ἀθηναίου γενάρχου, κατὰ τὸν ΚΟΝΤΟΛΕΟΝΤΑ ³, ἐκ τῶν ὑστέρων ἀποβᾶσα καὶ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς Ἀθηνᾶς.

Ἡ γνώμη αὕτη, καθ' ἣν ἡ ἀνεικονικὴ μορφή τῆς πολιούχου θεότητος τῶν Ἀθηναίων, ἥτοι τὸ ξόανον αὐτῆς, πιθανῶς δὲν ἐστεγάζετο ἐντὸς αὐτοῦ τούτου τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου, ἀλλ' ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ κορυφῆς αὐτοῦ, ὅπερ ἦτο καὶ τὸ ἱερὸν τοῦ γενάρχου τῆς πόλεως, ἥτοι τῆς χθονίας τοπικῆς δυνάμεως εὐετηρίας αὐτῆς, καὶ τῆς προελληνικῆς θεᾶς Γῆς συγχρόνως, ἄγει εἰς τὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα: α) Τὸ ξόανον

¹ Gnomon, 35, 1963, 711.

² ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ, ἔ.ἀ. 14.

³ Αὐτόθι 37 κ.έ.

τῆς θεᾶς, πιθανῶς ἀνέκαθεν στεγαζόμενον ἐντὸς τοῦ παρὰ τὴν πύλην τῆς Ἀκροπόλεως ἱεροῦ—ὅπερ ἦτο ἀρχικῶς ἱερὸν κορυφῆς, ἐνταχθὲν ἀργότερον ὑπὸ μορφὴν πύργου ἐντὸς τοῦ σχεδίου τῆς μυκηναϊκῆς ὀχυρώσεως τῆς Ἀκροπόλεως καὶ μετατραπὲν ἐκ τῶν ὑστέρων ἴσως εἰς ἱερὸν πύλης, ἦτοι ἐντὸς πύργου—δὲν μετεφέρθη ἀρχομένων τῶν ἱστορικῶν χρόνων εἰς τὸν πύργον ἐκ τοῦ ἡρειπωμένου ἀνακτόρου, ἀλλ' εὐρίσκετο ἤδη ἐκεῖ καὶ ἀπλῶς ἐγένετο προσιτὸν εἰς πάντα Ἀθηναῖον, ὅταν ἀπεφασίσθη καὶ ἡ ἐκ τοῦ ἀνακτόρου μεταφορὰ τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας εἰς τὸ παρὰ τὴν βόρειον κλειτύν, ὡς πιστεύεται, τῆς Ἀκροπόλεως Πρυτανεῖον καὶ Βουλευτήριον. β) Ἐντὸς τοῦ ἀνακτορικοῦ συμπλέγματος καὶ τοῦ οἰκιακοῦ ἱεροῦ ἐτελεῖτο κατὰ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους ἡ λατρεία τοῦ ξοάνου καὶ ἐφυλάσσοντο ἐπίσης καὶ οἱ θησαυροὶ αὐτοῦ, ἡ παραδόσις δὲ αὕτη συνεχίσθη καὶ κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους διὰ τῆς ἐντὸς τοῦ Ἑρεχθείου ἐπισήμου τελέσεως τῆς λατρείας. γ) Ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ τούτου τεμένους τοῦ πύργου ἐξ ἄλλου ὑπῆρχε πιθανῶς καὶ ὁ ἱερὸς χώρος τοῦ εὐετηριακοῦ θεοῦ, υἱοῦ τῆς πολιούχου θεᾶς καὶ γενάρχου τῆς πόλεως.

Ἡ γνώμη αὕτη καθ' ἣν τὸ ξόανον τῆς θεᾶς δὲν εὐρίσκετο μονίμως ἐντὸς οἰκιακοῦ ἱεροῦ τοῦ ἀνακτόρου τῆς Ἀκροπόλεως, ἀλλ' ἐντὸς ἄλλου τινὸς ἱεροῦ αὐτῆς, ἐνισχύεται καὶ ἐκ τῆς γνωστῆς ὁμηρικῆς παραδόσεως περὶ τοῦ ἐν Τροίᾳ ξοάνου τῆς Ἀθηνᾶς. Οὕτω: α) Ἡ Ἑκάβη προκειμένου νὰ προσφέρῃ βαρύτιμον πέπλον ὡς ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἀθηνᾶν ἐγκαταλείπει μετὰ τῆς γυναικείας ἀκολουθίας αὐτῆς τὸ βασιλικὸν ἀνάκτορον τῆς Τροίας καὶ μεταβαίνει εἰς τὸν ν α ὃ ν τῆς θεᾶς αὐτῆς, εὐρισκόμενον ἐν πόλει ἄκρη¹. β) Ὁ Ὀδυσσεὺς καὶ ὁ Διομήδης, ἀποφασίσαντες τὴν κλοπὴν τοῦ διπλετοῦς τούτου ὁμοιώματος τῆς θεᾶς, εἰσέρχονται λάθρᾳ εἰς τὴν πόλιν ἀπλῶς τῆς Τροίας, οὐχὶ δὲ εἰς τὸ ἀνάκτορον τοῦ βασιλέως αὐτῆς². γ) Τὸ ξόανον τοῦτο τῆς Ἀθηνᾶς ἐν Τροίᾳ, ὡς καὶ τὸ ξόανον τῆς Ἀθηνᾶς ἐν Ἀθήναις, ἔφερε διὰ μὲν τῆς μιᾶς χειρὸς σύμβολον τῆς προστασίας, ἣν ἥσκει ἡ ἐν αὐτῷ θεὰ ἐπὶ τῆς ὑπ' αὐτῆς προστατευομένης πόλεως ἐν καιρῷ εἰρήνης (ἄτρακτον καὶ ἡλακᾶτην τὸ τῆς Τροίας³, ρόαν τὸ τῶν Ἀθηνῶν⁴), διὰ τῆς ἐτέρας δὲ χειρὸς ἔφερε σύμβολον τῆς προστασίας, ἣν ἥσκει ἡ θεὰ ἐπὶ τῆς αὐτῆς πόλεως ἐν ὥρᾳ ἀνάγκης, ἦτοι ἐν καιρῷ πολέμου (δόρυ τὸ τῆς Τροίας⁵, κράνος τὸ τῶν Ἀθηνῶν⁶). Ἡ γνώμη αὕτη περὶ τῆς ἐκτὸς τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου ὑπάρξεως τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς ἐνισχύεται ἐξ ἄλλου καὶ ἐξ ἐτέρας ὁμηρικῆς⁷ παραδόσεως, καθ' ἣν ἡ Ἀθηνᾶ ἐλατρεύετο μακρὰν πῶς τοῦ ἀνακτόρου (τοῦ Ἀλκινόου), ἐντὸς ἰδίου ἱεροῦ αὐτῆς.

Ἡ ἄποψις, καθ' ἣν τὸ μυκηναϊκὸν ἀνάκτορον τῆς Ἀκροπόλεως ἔπαυσε νὰ ἀποτελῇ ἔδραν τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας, ὡς πιστεύεται γενικῶς, ἀλλὰ, καθ' ἣν πιστεύο-

1 Z 296: βῆ (Ἡ Ἑκάβη μετὰ τοῦ πέπλου) δ' ἵμεναι
πολλὰ δὲ μετεσσεύοντο γεραιαί.
αἶ δ' ὅτε νῆον ἱκανὸν Ἀθῆνης ἐν πόλει ἄκρη,
τῇσι θύρας ὤϊξε Θεανὴ καλλιπάρης,
Κίσις, ἄλοχος Ἀντήνορος ἱπποδάμοιο.

2 Ἀρχαίαν βιβλιογραφίαν τοῦ περιστατικοῦ τούτου βλ.: FRAZER, Apollodorus (The - Loeb Classical

Library) II, σ. 226 καὶ σημ. 2.

3 Αὐτόθι II 38, σημ. 2.

4 ΑΕ 1961, 68, 80.

5 Βλ. ὁμέως ἀνωτέρω σημ. 3.

6 Βλ. ὁμοίως σημ. 4.

7 Ὀδύσσ. ζ 286 κ.ε. καὶ 321 κ.ε.

μεν, καὶ ἔδραν τῆς πολιούχου θεᾶς καὶ τοῦ μετ' αὐτῆς λατρευομένου μυθικοῦ γενάρχου τῆς πόλεως καὶ θεοῦ υἱοῦ αὐτῆς, ληγούσης ὅπως ὅποτε τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, ἐνισχύεται ἀφ' ἐνὸς ἐκ τῆς ἐλλείψεως ναοῦ ἐπὶ τοῦ ἄλλοτε μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου τῆς Ἀκροπόλεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐκ τῆς μετὰ πάσης φροντίδος διαφυλάξεως τῶν πρωίμων ἱερῶν τοῦ μυκηναϊκοῦ πύργου ¹ κατὰ τὴν πρώτον ἱστορικὴν ἐποχὴν, τοῦ *πυκινοῦ δόμου* τοῦ Ἐρεχθέως καὶ τοῦ *πίονος νηοῦ*. Ἀτεκμηρίωτος συνεπῶς εἶναι ἡ κρατοῦσα γνώμη ², καθ' ἣν, ἐνῶ τὰ λείψανα τῶν πρωίμων τούτων ἱερῶν τοῦ πύργου ἐκρίθησαν διατηρητέα καὶ περιεσώθησαν μετ' ἄκρας εὐλαβείας ὑπὸ τῶν μετέπειτα ἀρχιτεκτόνων, τὰ λείψανα τοῦ κατὰ τὴν γνώμην ταύτην ἐπὶ τοῦ ἄλλοτε ἀνακτόρου τῆς Ἀκροπόλεως γεωμετρικοῦ ναοῦ ἐκρίθησαν ὑπὸ τῶν ἀρχιτεκτόνων τούτων καὶ τοῦ ὅλου ἱερατείου μὴ διατηρητέα καὶ ἐξηφανίσθησαν ὑπ' αὐτῶν ἀνευλαβῶς.

Περὶ τῶν δύο τούτων ἱερῶν τοῦ μυκηναϊκοῦ πύργου, ἥτοι τῆς ἐπ' αὐτοῦ ὑπαίθριου ἐσχάρας καὶ τοῦ ὑπὸ τὴν δυτικὴν πλευρὰν αὐτοῦ ἱεροῦ, δηλαδὴ τοῦ πρώτου τεμένους τοῦ γηγενοῦς Ἐρεχθέως, ἐν ἄλλοις τοῦ *πυκινοῦ δόμου* αὐτοῦ, προσθετέα τὰ ἀκόλουθα:

Ἡ ἐπὶ τοῦ πύργου ἐσχάρα, καθὼς ἤδη ἔχει λεχθῇ, προορισμὸν εἶχε νὰ δέχεται ἀρχικῶς τὰς πρὸς τὸν μυθικὸν γενάρχη προσφοράς, συνίστα δ' ἐξ ἄλλου ἴσως καὶ τὴν κατοικίαν αὐτοῦ ὡς οἰκουροῦ ὄψεως. Ἐν καιρῷ δέ, ὁμοῦ μετὰ τοῦ πύργου, ἐθεωρήθη αὕτη πιθανῶς ὡς ὁ τάφος αὐτοῦ, ἴσως λόγῳ τῆς ἀνέκαθεν ἄκρας χθονίας φύσεως τῆς λατρείας αὐτοῦ. Ἡ ἐσχάρα αὕτη, καθὼς ὑπαίθριος ἀρχικῶς, ἐκαλεῖτο καὶ *βωμός*: καθὼς ἔχουσα σχῆμα στομίου φρέατος, ἐκαλεῖτο καὶ *φρέαρ* ³. καθὼς δεχομένη τὰ ἐκ διαφόρων τελετῶν ἀπονύμματα ἐκαλεῖτο καὶ *θάλασσα* ⁴. Καθόλου ἀπίθανον ἐπομένως εἰς τὴν ὑπαίθριον καὶ χαμηλοῦ ὕψους ταύτην ἐσχάραν, ὁρατὴν ἀσφαλῶς πανταχόθεν ἐκ Δυσμῶν, νὰ ἐκάθησαν καὶ οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Κύλωνος ⁵ μετὰ τὴν ἀποτυχίαν αὐτοῦ, ὅπως σφετερισθῇ τῆς ἀρχῆς τῇ συνδρομῇ τοῦ πενθεροῦ αὐτοῦ Θεαγένους, τυράννου τῶν Μεγαρέων. Ἐτερος βωμὸς πρωίμων χρόνων δὲν ἔχει εὑρεθῇ ἀλλαχοῦ τῆς Ἀκροπόλεως, ἡ παράδοσις δὲ ἀναφέρει, ὅτι οὗτος ἀπετέλει μέρος τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς.

Τὸ ὑπὸ τὸ πύργον ἐξ ἄλλου ἱερὸν ἐστέγασε καὶ καθ' ὅλην τὴν γεωμετρικὴν, ὡς φαίνεται, ἐποχὴν τὸ ξόανον τῆς θεᾶς. Ἐνῶ δὲ ἐπὶ τῆς ἐσχάρας τοῦ πύργου ἐγένοντο αἱ χθόνιοι καὶ ἄπυροι προσφοραί, πρὸ τοῦ ὑπὸ τὸν πύργον ἱεροῦ ἐγένοντο αἱ ἔμπυροι προσφοραί, ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ λαξεύματος καὶ τῶν λειψάνων πυρᾶς καὶ ὀστῶν κατὰ τὴν ΒΔ. πλευρὰν αὐτοῦ ⁶ (εἰκ. 1, 2 καὶ 2, 4). Μετὰ τὴν κατὰ τὸν 6^{ον} π.Χ. αἰῶνα ὁμῶς ἴδρυσιν τοῦ ἐπὶ τοῦ πύργου ναοῦ καὶ τὴν ἐντὸς αὐτοῦ μεταφορὰν τοῦ

1 Βλ. ΑΕ 1937, §. α.

2 Περὶ ταύτης βλ. ΤΡΑΥΛΟΝ, Ἡ πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν, 42.

3 Ὅτι τὸ φρέαρ τοῦτο ἦτο ξηρὸν φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ. (I 126), διότι οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Κύλωνος ἠναγκάσθησαν νὰ παραδοθῶσι λόγῳ ἐλλείψεως ὕδατος.

4 Περὶ τοῦ ξηροῦ τούτου φρέατος ταυτιζομένου πρὸς τὴν θάλασσαν βλ. ΠΑΛΛΑΝ, Ἡ θάλασσα τῶν Ἐκκλησι-

αίων 74, 148· βλ. ὁσαύτως ΑΕ 1961, 76-7.

5 ΘΟΥΚ. I 126 : ὁ μὲν οὖν Κύλων καὶ ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ ἐκδιδράσκουσιν· οἱ δ' ἄλλοι ὡς ἐπιέζοντο καὶ τινες καὶ ἀπέθνησκον ὑπὸ τοῦ λιμοῦ, καθίζουσιν ἐπὶ τὸν βωμὸν ἡκείται τὸν ἐν ἀκροπόλει. ἀναστήσαντες δὲ αὐτοὺς οἱ τῶν Ἀθηναίων ἐπιτετραμμένοι τὴν φυλακὴν, ὡς ἐώρων ἀποθνήσκοντας ἐν τῷ ἱερῷ, ἐφ' ᾧ μὴδὲ κακὸν ποιήσουσιν, ἀπαγαγόντες ἀπέκτειναν.

6 ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ, §. α. 109.

ξοάνου αἱ ἔμπυροι προσφοραὶ ἐγένοντο προφανῶς ἐπὶ τοῦ τότε κτισθέντος πρὸ τοῦ ναοῦ τούτου βωμοῦ. Τὸ ὑπὸ τὸν πύργον θολωτὸν πρῶτον ἱερὸν τοῦ ξοάνου τῆς πολιοῦχου θεᾶς ἐξ ἄλλου ἦτο καὶ τὸ μέγαρον αὐτῆς, τῆς λέξεως ταύτης χρησιμοποιοιμένης τότε πλέον ὑπὸ τὴν λατρευτικὴν σημασίαν. Ἡ λέξις μέγαρον κατὰ τοὺς ὑστέρους μυκηναϊκοὺς χρόνους ἐχρησιμοποιεῖτο ἴσως ὑπὸ τὴν κοσμικὴν σημασίαν αὐτῆς, πρὸς δὴ λωσιν δηλαδὴ τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου τῆς Ἀκροπόλεως, συνεκδοχικῶς δὲ μόνον πρὸς δῆλωσιν καὶ τοῦ ἐντὸς αὐτοῦ οἰκιακοῦ ἱεροῦ. Εἰς τὸ οἰκιακὸν τοῦτο ἱερὸν, καὶ ἂν ἀκόμη δὲν εὐρίσκετο τὸ ξοάνον, ἐτελεῖτο πάντως ἡ ἐπίσημος λατρεία αὐτοῦ. Ἀφ' ἧς ὁμως ἡ κατοικία τοῦ μονάρχου μετεφέρθη ἐκ τοῦ ἀνακτόρου τούτου καὶ ἐπὶ τι διάστημα τὸ ἀνάκτορον τοῦτο ἐξηκολούθησε νὰ εἶναι ὁ χώρος τῆς ἀσκήσεως τῆς λατρείας, ἡ λέξις μέγαρον ἤρχισε χρησιμοποιουμένη τότε ἴσως ὑπὸ τὴν λατρευτικὴν σημασίαν αὐτῆς, καίπερ ἀναφερομένη εἰς τὴν τέως βασιλικὴν κατοικίαν. Ἡ διακρίσις τῶν δύο τούτων ἐννοιῶν τῆς λέξεως (μέγαρον) ὀφείλεται, ὡς γνωστὸν, εἰς τὸν ΚΟΝΤΟΛΕΟΝΤΑ¹. Δὲν ἀποκλείεται οὕτω ἡ χρῆσις τῆς λέξεως ταύτης πρὸς δῆλωσιν τοῦ σπηλαίου νὰ εἶναι μεταγενεστέρα, ὅπως ἄλλωστε ὑποθέτει καὶ ὁ ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ, δημιουργηθεῖσα ἴσως μετὰ τὴν κατὰ τοὺς πρῶτους ἑλληνικοὺς χρόνους ἔμφασιν τῆς λατρείας εἰς τὰ σπηλαιώδους μορφῆς ἱερὰ πύλης καὶ κορυφῆς, οἷον καὶ τὸ ἐν Θήβαις ἱερὸν τοῦ ξοάνου τῆς Ἀθηναῖς Ὀγγας², καὶ τὸ τῆς Ἀκροπόλεως.

Μετὰ τὴν κατὰ τὸν 6^{ον} π.Χ. αἰῶνα ἰδρυσιν τοῦ μετὰ τοῦ βωμοῦ μικροῦ παρῶνου ναοῦ, τοῦ ἀρχαϊκοῦ ἀρχαίου ναοῦ (πέριξ τῆς μέχρι τότε ὑπαιθρίου ἐσχάρας τοῦ πύργου), ὁ ναὸς οὗτος ἐστέγασε τότε καὶ τὸ μικρὸν διαστάσεων ξοάνον τῆς θεᾶς. Ἀπέβη δὲ οὗτος συνεπῶς τὸ νέον ἄδυτον³ τοῦ ξοάνου καὶ τὸ νέον μέγαρον αὐτοῦ. Εἰς τὸ ἄδυτον τοῦτο, φαίνεται, ἠθέλησε νὰ εἰσέλθῃ ὁ Κλεομένης, ἡμποδίσθη ὁμως ὑπὸ τῆς ἱερείας⁴ ἐγκαίρως, εἰς τὸ πρόπυλον αὐτοῦ πιθανῶς (Μικρὰ Προπύλαια). Εἰς τὸ μέγαρον τοῦτο ἐξ ἄλλου κατέφυγον, φαίνεται, οἱ πολιορκημένοι Ἀθηναῖοι τὸ 480 π. Χ., ὅταν εἶδον τοὺς Πέρσας, ἀνελθόντας ἐκ τῆς ὀπισθίας ἀνόδου τῆς Ἀκροπόλεως, νὰ ἔρχονται κατ' αὐτῶν ἐκ τοῦ χώρου τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀγραύλου. Καθ' ἃ μαρτυρεῖ ἐξ ἄλλου ὁ ΗΡΟΔΟΤΟΣ⁵, τὸ ἱερὸν τῆς θεᾶς εὐρίσκετο ἐγγὺς τῶν Μικρῶν Προπυλαίων, ἐνέπρησαν δὲ αὐτὸ οἱ ἐκ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀγραύλου ἐλθόντες Πέρσαι, ἀφ' οὗ ἐνέπρησαν πρῶτον τὰ Προπύλαια. Τὸ ὑπὸ τὴν δυτικὴν

1 Περὶ τοῦ μεγάρου βλ. ΚΟΝΤΟΛΕΟΝΤΑ, ἔ.δ. 47 κ.έ., κυρίως ὁμως βλ. τὰ ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἐν Mélanges Merlier 1, 1956, 293 κ.έ.

2 Βλ. ἀνωτέρω σ. 175 σημ. 1.

3 Περὶ τοῦ ἀδύτου τούτου βλ. ΚΟΝΤΟΛΕΟΝΤΑ, Τὸ Ἐρέχθειον, ἔ.δ. 49, 52.

4 ΗΡΟΔ. V 72: Ὡς γὰρ ἀνέβη ἐς τὴν ἀκρόπολιν (ὁ Κλεομένης) ... ἤμει ἐς τὸ ἄδυτον τῆς θεοῦ, ὡς προσερεῶν· ἡ δὲ ἱερεὶς ἐξαναστὰσα ἐκ τοῦ θρόνου πρὶν ἢ τὰς θύρας αὐτὸν ἀμειψαί εἶπε· ὦ ξεῖνε... πάλιν χώρει μηδὲ ἔσιθι ἐς τὸ ἱερὸν.

5 ΗΡΟΔ. VIII 53: χρόνῳ δ' ἐκ τῶν ἀπόρων ἐφάνη δὴ τις ἔσσοδος τοῖσι βαρβάροισι· ἔδεε γὰρ κατὰ τὸ θεοπρόπιον πᾶσαν τὴν Ἀττικὴν τὴν ἐν τῇ ἡπείρῳ γενέσθαι ὑπὸ Πέρ-

σας. ἔμπροσθε ὧν πρὸ τῆς ἀκροπόλεως, ὅπισθε δὲ τῶν πυλῶν καὶ τῆς ἀνόδου, τῇ δὲ οὕτως ἐφύλασσε οὗτ' ἂν ἤλπισε μὴ κοτέ τις κατὰ ταῦτα ἀναβαίη ἀνθρώπων, ταύτη ἀνέβησάν τινες κατὰ τὸ ἱερὸν τῆς Κέκροπος θυγατρὸς Ἀγραύλου, καίπερ ἀποκρήμνον ἐόντος τοῦ χώρου. ὡς δὲ εἶδον αὐτοὺς ἀναβεβηκότας οἱ Ἀθηναῖοι [ἐπὶ τὴν ἀκρόπολιν], οἱ μὲν ἐρρίπτουν ξυνοὺς κατὰ τοῦ τεύχεος κάτω καὶ διεφθείροντο, οἱ δὲ ἐς τὸ μέγαρον κατέφυγον. τῶν δὲ Περσέων οἱ ἀναβεβηκότες πρῶτον μὲν ἐτεράποντο πρὸς τὰς πύλας, ταύτας δὲ ἀνοίξαντες τοὺς ἱκέτας ἐφόνευσαν· ἐπεὶ δὲ σφί πάντες κατέστρωντο, τὸ ἱερὸν συληθήσαντες ἐνέπρησαν πᾶσαν τὴν ἀκρόπολιν.

πλευράν τοῦ πύργου πρότερον μέγαρον ἐκλήθη σὺν τῷ χρόνῳ, φαίνεται, μέγαρον πρὸς ἐσπέρην τετραμμένον¹, πρὸς διάκρισιν αὐτοῦ πιθανῶς ἀπὸ τοῦ νεωτέρου αὐτοῦ τοῦ ἐπὶ τοῦ πύργου καὶ πρὸς Ἀνατολὰς ἐστραμμένου, μεγάρου. Ἴσως, ἀφ' ἧς μετεφέρθη ἐξ αὐτοῦ τὸ ξόανον εἰς τὸν ἐπὶ τοῦ πύργου ναὸν καὶ μέχρις οὗ ἐσφραγίσθη (βλ. κατωτέρω) διὰ τῆς κλασσικῆς ἐπενδύσεως τοῦ πύργου, μετὰ τὰ Μηδικά, τὸ πρὸς ἐσπέρην τετραμμένον μέγαρον δυνατόν νὰ ἐχρησίμευεν ὡς τελεστήριον ἀπλῶς τῆς χθονίας λατρείας, πλουτισθείσης ἰδίᾳ κατὰ τὸν 6^{ον} π.Χ. αἰῶνα. Τὰ πτωχὰ καὶ ἀβέβαια



Εἰκ. 15. Ὁρθογώνια ἀνοίγματα ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς κλασσικῆς ἐπενδύσεως τοῦ πύργου.

τοιχάρια ὑπὸ τὸ Ἐρέχθειον, ἅτινα ἔχουσιν ἤδη σχετισθῇ πρὸς τὸ ἀρχαῖκόν τελεστήριον τῆς λατρείας ταύτης, πιθανὸν οὐδὲν ἄλλο νὰ εἶναι εἰμὴ λείψανα ἱεροῦ μιᾶς ἢ περισσοτέρων ἐκ τῶν χθονίων μορφῶν, αἵτινες ἐλατρεύοντο παλαιόθεν πιθανῶς (βλ. ἀνωτέρω) ἐντὸς καὶ ἐγγὺς τοῦ χώρου τοῦ Ἐρεχθείου, ὑπαιθρίως δὲ ἴσως ἀρχικῶς. Πιθανὸν ὅμως νὰ ἀνῆκον πράγματι ταῦτα εἰς τὸ ἀρχαῖκόν τελεστήριον, διότι δὲν γνωρίζομεν κατὰ πόσον ὁ πρῶν ἄβατος καὶ μικρὸς χώρος τοῦ πρώτου ἀδύτου τῆς πολιοῦχου θεᾶς ἦτο δυνατόν νὰ γίνῃ βατὸς μετὰ τὴν μεταφορὰν τοῦ ξοάνου ἐξ αὐτοῦ. Σημειωτέον ὅτι μετὰ τὴν διὰ τῆς κλασσικῆς ἐπενδύσεως τοῦ πύργου σφράγισιν τοῦ μεγάρου τούτου, μετὰ τὰ Μηδικά, ἔπαυσε μὲν τοῦτο χρησιμοποιοῦμενον ἐφεξῆς, ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς δὲ τῆς κλασσικῆς ἐπενδύσεως ἀφείθησαν τότε δύο ὀρθογώνια ἀνοίγματα (εἰκ. 4 καὶ 15). Ταῦτα ἀνταπεκρίνοντο ἐν μέρει πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τοῦ σφραγισθέντος καὶ ἀχρηστευθέντος μεγάρου. Ἐνδείκνυται ἐπομένως νὰ τονισθῇ σχετικῶς, ὅτι καὶ τὸ Ἐρέχθειον καὶ ὁ κλασσικὸς ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς Νί-

κης² κτίζεται μετὰ τὴν ἀχρήστευσιν τοῦ μεγάρου τούτου καὶ ὅτι τὰ ἀνοίγματα ταῦτα ἔχουσι σχετισθῇ ὑπὸ τοῦ ΚΟΝΤΟΛΕΟΝΤΟΣ³ πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῆς δυτικῆς προσόψεως τοῦ Ἐρεχθείου καὶ τὰς ἀνάγκας τοῦ δυτικοῦ τμήματος τούτου ὡς τελεστηρίου τῆς ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως χθονίας λατρείας τῆς πόλεως τῶν κλασσικῶν χρόνων.

1 ΗΡΟΔ. V 77 : χρόνῳ δὲ ἔλυσάν (οἱ Ἀθηναῖοι) σφεας (τοὺς Βοιωτοὺς) δίμνεως ἀποτιμησάμενοι. τὰς δὲ πέδας αὐτῶν, ἐν τῇσι ἐδεδέατο, ἀνεκρέμασαν ἐς τὴν ἀκρόπολιν, αἵ περ ἔτι καὶ ἐς ἐμὲ ἦσαν περιεοῦσαι, κρεμᾶμεναι ἐκ τειχέων περιπεφλευσμένων πυρὶ ὑπὸ τοῦ Μήδου, αντίον δὲ τοῦ μεγάρου τοῦ πρὸς ἐσπέρην τετραμμένον. Τὰ τεῖχη ταῦτα οὐδὲν ἄλλο εἶναι πιθανῶς ἢ τὸ Ἐννεάπυλον ἔναντι τοῦ ὑπὸ τὸν πύργον ἱεροῦ. Περὶ τούτου βλ. ΤΡΑΥΛΟΝ, Ἡ πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν, 25.

2 Μετὰ τὰ Μηδικά ὁ ὑπὸ τῶν Περσῶν καταστραφεὶς ἀρχαῖκος ἀρχαῖος ναὸς ἐδέχθη ἐπὶ τῶν ἐρειπίων αὐτοῦ

δύο δόμους. Οὗτοι ἀνήκουσι πιθανῶς εἰς οὓς χρόνους οἱ Ἀθηναῖοι εἶχον ἀποφασίσει νὰ μὴ ἐπανιδρύσῃσι τὰ ὑπὸ τῶν Περσῶν καταστραφέντα ἱερά αὐτῶν, ἀπετέλουν δὲ ὅλως πρόχειρον ἴσως ἐπισκευὴν τοῦ ἐρειπωθέντος τούτου ναοῦ. Μετὰ τὴν ἀπόφασιν ὅμως ἐπανιδρύσεως τῶν ἱερῶν τούτων οἱ δόμοι οὗτοι ἀφείθησαν ἐκεῖ ὡς ἀναπόσπαστον πλεον μέρος τοῦ ὅλου ἀρχαίου ναοῦ, οὗτος δέ, ὡς καὶ ὅλος ὁ ὑπ' αὐτὸν πύργος, ἀπετέλεσαν τοῦ λοιποῦ τὸ κρηπίδωμα τοῦ κλασσικοῦ ἀρχαίου ναοῦ τοῦ ναοῦ δηλαδὴ τῆς Νίκης (βλ. ἀνωτέρω σ. 166 σημ.2)

3 Τὸ Ἐρέχθειον, ἔ. ἀ. 68.

Ο ΠΑΝΑΘΗΝΑΪΚΟΣ ΠΕΠΛΟΣ

Σκοπὸς τῆς παναθηναϊκῆς πομπῆς, τοῦ θεαματικωτέρου μέρους τῆς ὅλης παναθηναϊκῆς ἑορτῆς, ἦτο, ὡς γνωστόν, ἡ ἀφιέρωσις τοῦ παναθηναϊκοῦ πέπλου εἰς τὸ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ξόانون τῆς πολιούχου θεᾶς Ἀθηνᾶς.

Ὁ πέπλος οὗτος κατεσκευάζετο ἐπὶ μῆνας ὑπὸ Ἀτθίδων, τῶν ἐργαστινῶν, ἐπὶ τῇ βάσει εἰδικῶν σχεδίων καὶ ὑπὸ τὴν ἐποπτεῖαν τῶν ἀθλοθετῶν¹ καὶ τῆς βουλῆς², ἦτο μάλλινος, κροκωτὸς (κιτρίνου χρώματος) καὶ ἐκοσμεῖτο διὰ πλουσίων ποικιλμάτων, ὡς καὶ διὰ σκηνῶν τῆς Γιγαντομαχίας—κατ' ἐξοχὴν διὰ τῶν κατ' αὐτὴν ἀνδραγαθῶν τῆς Ἀθηνᾶς—, ἐχρησίμευε δέ, συμφώνως πρὸς τὴν κρατοῦσαν γνώμην, εἴτε ὡς ἐξωτερικὸν εἴτε ὡς ἐσωτερικὸν ἔνδυμα τοῦ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ξοάνου αὐτῆς³.

Ἡ γνώμη αὕτη φαίνεται χρῆζουσα τροποποιήσεως, ὑπὲρ τῆς τροποποιήσεως ταύτης δὲ συνηγοροῦσι πολλαὶ ἀρχαῖαι πληροφορίαι, ἐν συνδυασμῷ ἰδίως πρὸς τὴν ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνος γνωστὴν παράστασιν (εἰκ. 16).

Συμφώνως πρὸς τὴν παράστασιν ταύτην ὁ παναθηναϊκὸς πέπλος ἦτο μάλλινον ὕφασμα τετραγώνου ἢ μάλλον ὀρθογωνίου σχήματος καὶ μεγάλων σχετικῶς διαστάσεων⁴, τοῦλάχιστον 2—2.50 μ. × 1.80—2.30 μ., λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν: α) τῶν ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν παρυφῶν εἰκαζομένων τεσσάρων ἀναδιπλώσεων αὐτοῦ (βλ. ἀναπαράστασιν ἐν εἰκόνι 17) καὶ β) τοῦ ἀντιστοίχου μεγέθους τῶν γλυπτῶν μορφῶν τῆς ζωφόρου (τοῦ πῆχεος τοῦ Κέκροπος, ὑπολογιζομένου εἰς 0.40 μ., ἀπαιτοῦντος μῆκος πέπλου 2.50 μ.). Ὁ πέπλος οὗτος ἐπὶ τῆς ζωφόρου παρουσιάζει τέσσαρας ἀναδιπλώσεις καὶ ἐπὶ μὲν τοῦ γλυπτοῦ (εἰκ. 16) αἱ παρυφαὶ τοῦ πέπλου, τελοῦσαι ἐκ τοῦ πλαγίου, διακρίνονται τῶν διπλώσεων λόγῳ τῆς λεπτοτέρας κατατομῆς αὐτῶν, ἐπὶ δὲ τοῦ γραμμικοῦ σχεδίου (εἰκ. 17) τελοῦσαι ἐν κατόψει, διὰ τῆς ἀντιστροφῆς ἀποδόσεως καὶ τῶν διακεκομμένων γραμμῶν.

Αἱ διαστάσεις αὗται τοῦ παναθηναϊκοῦ πέπλου ἦτο δυνατόν νὰ ἐπιτευχθῶσι κατὰ δύο τρόπους πιθανῶς: ἢ ὅπως πιστεύει ἡ BIEBER⁵, ἐκ διαφόρων τεμαχίων, ἅτινα ἐξεπονοῦντο τὸ ἐν ἀνεξαρτήτως τοῦ ἄλλου ὑπὸ τῶν ἐργαστινῶν, ἀκολούθως δὲ συνερράπτοντο τὸ ἐν μετὰ τοῦ ἄλλου ὑπ' αὐτῶν εἰς ἓν τεμάχιον· ἢ ὡς προτείνει ὁ καθη-

1 ΑΡΙΣΤΟΤ. Ἀθην. Πολ. 60: Κληροῦσι δὲ καὶ ἀθλοθέτας δέκα [ἄ]νδρας, ἓνα ἐκ τῆς φυλῆς ἐκάστης. οὗτοι δὲ δοκιμασθέντες ἀρχοῦσι τέτταρα[ι] ἐτη καὶ διοικοῦσι τὴν τε πομπὴν τῶν Παναθηναίων καὶ τὸν ἀγῶνα τῆς μουσικῆς καὶ τὸν γυμνικὸν ἀγῶνα καὶ τὴν ἵπποδρομίαν, καὶ τὸ ν π έ π λ ο ν ποιοῦνται καὶ τοὺς ἀμφορεῖς μετὰ τῆς βουλῆς, καὶ τὸ ἔλαιον τοῖς ἀθληταῖς ἀποδιδάσκει.

2 Αὐτόθι 49: ...ἐκρινέ δέ ποτε καὶ τὰ παραδείγματα καὶ τὸν πέπλον ἢ βουλή, νῦν δὲ τὸ δικαστήριον τὸ λαχόν.

3 Βλ. STUDNICZKA, Griech. Tracht, 136. BIEBER,

B. F. Lekythoi in Buffalo ἐν AJA 48, 1944, 126. DEUBNER, Attische Feste 31, 1959. Περὶ τοῦ πέπλου τούτου γενικῶς βλ. καὶ FREMERSTEIN ἐν ÖJh 15, 1912, 10 κ.έ.

4 Περὶ τοῦ πλάτους ἐν γένει τῶν ὑφαντῶν βλ. BIEBER, Griechische Kleidung, 17 καὶ WACE ἐν AJA 52, 1948, 55.

5 AJA 52, 1948, 126, σημ. 26: The large peplos was pieced together from the various pieces made by individual girls.

γητής ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, καὶ ἐξ ἑνὸς μόνου τεμαχίου, ὑφαινομένου ἐπὶ εἰδικοῦ ἱστοῦ, χρησιμοποιομένου δηλαδὴ πρὸς ὕφανσιν τοῦ παναθηναϊκοῦ πέπλου ἀποκλειστικῶς, διαστάσεων πολὺ μεγαλυτέρων τῶν κοινῶν ἄλλων ἱστῶν. Δὲν ἀποκλείεται ἐξ ἄλλου νὰ ἐγένετο ποικίλη κατανομή τῆς ἐργασίας τῶν ἐργαστινῶν, ἀναλόγως τῆς πείρας καὶ τῆς δεξιοτεχνίας αὐτῶν, καὶ ἄλλαι μὲν τούτων δυνατὸν νὰ ἦσαν ὑπεύθυνοι τῆς ταλασιουργίας ἢ ἐριουργίας (νηθίδες ἢ ἔριθοι), ἄλλαι τῆς βαφῆς (δευσοποιοί), ἄλλαι



Κέρκυρα

Ἐριχθόνιος-Ἐρεχθεύς

Εἰκ. 16. Ἐκ τῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνος.
Τετάρτη (καὶ τελευταία) ἀναδίπλωσις τοῦ πέπλου.

τῆς ὑφάνσεως (ὑφάντριοι) καὶ τῆς ἐν γένει διακοσμήσεως, νὰ ἐκαλοῦντο δὲ πᾶσαι ἐργαστῖναι γενικῶς.

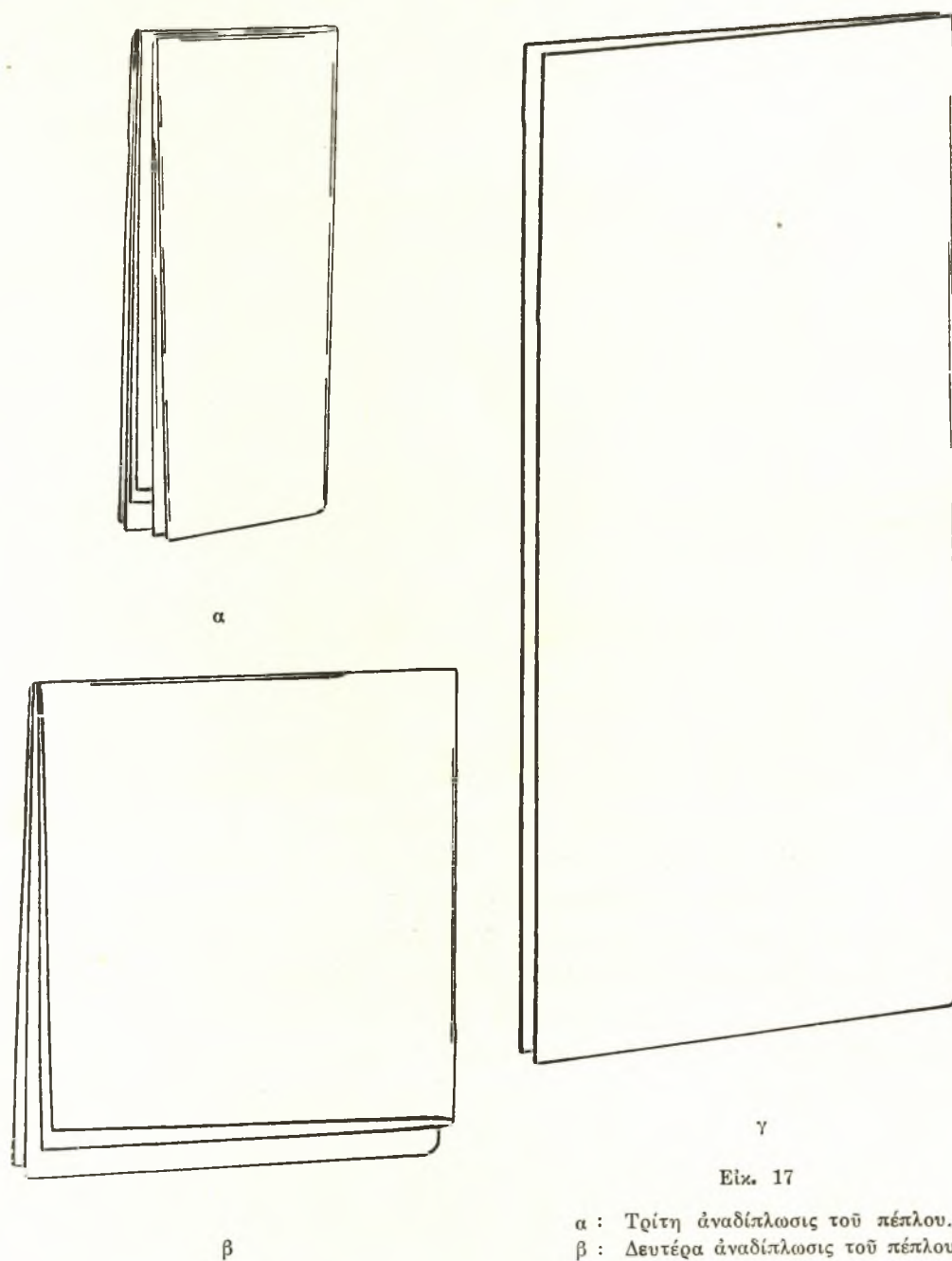
Τὸ μέγα τοῦτο σχετικῶς μέγεθος τοῦ παναθηναϊκοῦ πέπλου ἐπιβεβαιοῦται καὶ ὑπὸ τῆς ἐπικῆς παραδόσεως, καθ' ἣν ὁ ὠραῖος ὁμηρικὸς πέπλος ἐπηνεῖτο ὡς μέγιστος¹, ὡς καὶ ὑπὸ τῆς Ἀθηναϊκῆς συνηθείας, καθ' ἣν οὗτος ἐκομίζετο κατὰ τὴν ἐορτὴν τῶν Παναθηναίων εἰς τὴν Ἀκρόπολιν, ὡς ἱστῖον τῆς παναθηναϊκῆς νηὸς².

¹ Ἰλιάδος Ζ 271: πέπλον, δ' ὅς τις τοι χαριέστατος ἦδὲ μέγιστος.

² Περὶ τῆς παναθηναϊκῆς νηὸς βλ. ΖΙΞΗΝ ἐν

RE XVIII, 3, στ. 460 κ.έ. ἐν λέξει *Panathenaea*. Παράστασιν αὐτῆς βλ. ἐν DEUBNER, ἔ.ἀ. εἰκ. 39, ἀρ. 32 (ἐπὶ ἀναγλύφου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἐλευθερίου).

Τὸ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ξόανον τῆς πολιούχου θεᾶς ἔξ ἄλλου ἦτο μᾶλλον μικρόν, κινητὸν καὶ εὐμετακόμιστον—διὰ τοῦτο καὶ μετεφέρθη ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως



Εἰκ. 17

α : Τρίτη ἀναδίπλωσις τοῦ πέπλου.
 β : Δευτέρα ἀναδίπλωσις τοῦ πέπλου.
 γ : Πρώτη ἀναδίπλωσις τοῦ πέπλου.

τὸ 480 π.Χ., ὅπως ἄλλωστε εἶχον μεταφερθῇ καὶ ἄλλα γνωστὰ ξόανα, π.χ. τὸ ἐκ τῆς Τροίας Παλλάδιον τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τὸ ἐκ τῆς Ταυρίδος ξόανον τῆς Βραυρωνίας Ἀρτέμιδος, τὸ ἐκ τῆς Σάμου ξόανον τῆς Ἥρας, καθὼς καὶ τὰ ἐξ Ἐπιδαύρου ξόανα

τῆς Δαμίας καὶ Αὐξησίας—, ἦτο οὕτω μεγέθους μικροτέρου τοῦ φυσικοῦ πιθανῶς, οἷα ἦσαν ἐξ ἄλλου καὶ τὰ πλεῖστα ἄλλα ξόανα, τινὰ μάλιστα ἐξ αὐτῶν καὶ μετὰ τῆς βάσεώς των, γνωστὰ ἐκ παραστάσεων ἀγγείων¹ καὶ γλυπτῶν (εἰκ. 18α, β).

Ὑφασμα μεγάλων σχετικῶς διαστάσεων ὅμως, οἷος ὁ παναθηναϊκὸς πέπλος, καὶ δὴ μάλλινον, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς ἔνδυμα τοῦ μικροῦ τού-



Εἰκ. 18α. Ξόανον βορείου μετόπης τοῦ Παρθενῶνος.



Εἰκ. 18β. Ξόανον ζωφόρου τοῦ ναοῦ τῆς Φιγαλείας.

του ξοάνου τῆς θεᾶς, διότι θὰ κατεστρέφετο καὶ ἡ συνοχὴ τῶν μεγάλων ἐπ' αὐτοῦ ἐνυφασμένων μορφῶν τῆς Γιγαντομαχίας: Ὁ Πλούταρχος² μάλιστα ἀναφέρει σχετικῶς, ὅτι τὸν 4^{ον} π.Χ. αἰῶνα—ὅτε τὸ θρησκευτικὸν αἶσθημα τῶν Ἀθηναίων εἶχεν ὀπωσδήποτε μειωθῇ—πρὸς κολακείαν τοῦ Δημητρίου τοῦ Πολιορκητοῦ ὑφάνθη ἐπὶ τοῦ παναθηναϊκοῦ πέπλου ἡ μορφή τούτου καὶ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ Ἀντιγόνου. Τὰ φυσιογνωμικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν Μακεδόνων τούτων στρατηγῶν θὰ διεκρί-

¹ Παραδείγματα μικροῦ μεγέθους ξοάνων θεαινῶν ἐκ παραστάσεων ἀγγείων: κρατὴρ Βιέννης (JHS 70, 1950, 36, εἰκ. 2: ARV², 1118)· πελίκη Λένινγκραντ (JHS 70, 1950, 38, εἰκ. 4. JdI 37, 1937, 51, εἰκ. 11)· ὕδρεια Νεαπόλεως (JdI ἔ.ἀ. 53, εἰκ. 12)· θραῦσμα κρατῆρος Λονδίνου (αὐτόθι 49, εἰκ. 10: ARV², 1079)· κρατὴρ Τάραντος (ARV², 1337)· κρατὴρ Φερράρας αὐτόθι (1340)· ὕδρεια Λονδίνου (αὐτόθι 1313)· θραῦσμα κρατῆρος Λένινγκραντ (JHS 70, 1950, 40, εἰκ. 5)· κύλιξ Ὀξφόρδης (SCHERER, The Legends of Troy, εἰκ. 105)·

ἀλάβαστρον Ὀξφόρδης (LANGLOTZ, Aphrodite in den Gärten, πίν. 6, 4). Πολλὰ ἄλλα μικροῦ μεγέθους ξόανα, βλ. αὐτόθι 30, θεωρούμενα ὑπὸ τοῦ LANGLOTZ ὡς τῆς Ἀφροδίτης.

² ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ Δημήτριος 12: ὁ μὲν γὰρ πέπλος, ὥσπερ ἐψηφίσαντο μετὰ τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἀθηνᾶς προσενυφναμένων Δημητρίου καὶ Ἀντιγόνου... Περὶ τῆς διακοσμῆσεως τοῦ πέπλου βλ. ΡΥΣΗΛ, De Atheniensium pompis sacris, 12, σημ. 1.

νοντο ἀσφαλῶς μόνον, ἐὰν αἱ ἐπὶ τοῦ πέπλου ἐνυφασμέναι μορφαὶ αὐτῶν ἦσαν μεγάλου σχετικῶς μεγέθους.

Ἐν περιπτώσει, λοιπόν, καθ' ἣν ὁ παναθηναϊκὸς πέπλος ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς μάλλινον ἐξωτερικὸν ἔνδυμα τοῦ μικροῦ ξοάνου τῆς θεᾶς, ἐν πρώτοις θὰ ἐκάλυπτε λίαν ἀκαλαισθήτως καὶ ἴσως ἀπέκρυπτε τὸ πλεῖστον αὐτοῦ. Ἐξ ἄλλου, οἰαδῆποτε καὶ ἂν ἦτο ἡ διευθέτησις αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ ξοάνου τούτου, θὰ κατέστρεφεν ὅπωςδῆποτε τὴν συνοχὴν τῶν ἐπ' αὐτοῦ μεγάλων μορφῶν τῆς Γιγαντομαχίας. Ἐν περιπτώσει πάλιν, καθ' ἣν οὗτος μετετρέπετο εἰς ἐσωτερικὸν ἔνδυμα τοῦ ξοάνου, μετὰ τὴν ἐν πομπῇ δηλαδὴ ἀφιέρωσιν αὐτοῦ, θὰ προσεφέρετο ὅλως ἀκαίρως, κυριολεκτικῶς «κατόπιν ἐορτῆς», εἰς τὴν πολιοῦχον θεάν, αἱ διάφοροι δέ, ἐκ τῆς ζώνης κυρίως, προκαλούμεναι πτυχώσεις αὐτοῦ, καθὼς καὶ ἡ ἀναπόφευκτος ἴσως ἀχρήστευσις πλεονάζοντος τμήματος ἐκ τοῦ παναθηναϊκοῦ ὑφάσματος, θὰ κατέστρεφον ἔτι μᾶλλον τὴν συνοχὴν τῶν μεγάλων ἐπ' αὐτοῦ μορφῶν τῆς Γιγαντομαχίας καὶ τὸ ἀποτέλεσμα οὕτω ἀπὸ αἰσθητικῆς πλευρᾶς θὰ ἦτο λίαν πενιχρόν.

Ὁ παναθηναϊκὸς πέπλος συνεπῶς φαίνεται ὅτι ἐχρησιμοποιεῖτο μὲν οἷος προσεκομίζετο καὶ ἀφιεροῦτο εἰς τὴν θεάν, ὡς μεγάλων σχετικῶς διαστάσεων ὕφασμα δηλαδὴ, ἀλλ' ὅτι δὲν ἐχρησίμευεν ὡς μόνιμον ἔνδυμα τοῦ μικροῦ ξοάνου αὐτῆς, πρὸς διακοσμητικὸν σκοπὸν.

Ὁ πέπλος οὗτος ἐχρησίμευε κυρίως ὡς προκάλυμμα (παραπέτασμα) ἢ καὶ κάλυμμα τοῦ ξοάνου πιθανῶς, εἶχε δὲ τεκτονικόν, οὕτως εἰπεῖν, χαρακτῆρα δηλ. τὴν κατὰ βούλησιν ἢ μόνιμον ἀπόκρυψιν τῆς θεᾶς τοῦ ξοάνου τούτου τῆς πολιοῦχου θεᾶς, ὡς συνάγεται ἐκ τῶν ἀκολουθῶν στοιχείων:

1) Ὑπὸ τοῦ Εὐριπίδου ἡ λέξις *πέπλος* χρησιμοποιεῖται πρὸς δήλωσιν τοῦ παραπετάσματος¹. Ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου καὶ ἄλλων ἐξ ἄλλου συγγραφέων² ἡ αὕτῃ λέξις χρησιμοποιεῖται πρὸς δήλωσιν ὀρθογωνίου ὑφάσματος κυρίως, ἥτοι ὀρθογωνίου καλύμματος ἢ ἱματίου, δίκην ὡσαύτως καλύμματος. Κατὰ τὴν κλασσικὴν ἐποχὴν ἡ λέξις *πέπλος* χρησιμοποιεῖται διττῶς: πρὸς δήλωσιν παντὸς προκαλύμματος ἢ καλύμματος—ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην χρησιμοποιεῖται καὶ ὑπὸ τοῦ Εὐριπίδου, ὡς μόλις ἀνεφέρθη—καὶ πρὸς δήλωσιν ἰδίου τύπου γυναικείου ἐνδύματος, ἐσωτερικοῦ ὅμως. Ἡ πρώτη τῶν δύο τούτων κλασσικῶν ἐννοιῶν τοῦ πέπλου, ἡ καὶ ἀρχαιότερα, ἀσφαλῶς ἀφορᾷ εἰς τὸν παναθηναϊκὸν πέπλον³, δι' ὃ καὶ ἡ BIBER⁴ καλεῖ τοῦτον «Decke».

1 *Ιων 1143: *Πρῶτον μὲν ὀρόφῳ πτέρυγα περιβάλλει πέπλῳ*.

2 Βλ. LIDDELL - SCOTT (μετάφρασις ὑπὸ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ): ἐν λ. *πέπλος*: πᾶν ὕφασμα χρησιμεῖον πρὸς ἐπικάλυψιν, σινδῶν, ἐφάπλωμα, παραπέτασμα, καλύπτρα, κάλυμμα ἀμάξης.

Περὶ τοῦ πέπλου τοῦ ἀναφερομένου ἐπὶ τῆς ἐπιγραφῆς CIA I, 93, IG², I 80 σημειωτέα ἢ σχετικὴ παρατήρησις τοῦ MOMMSEN (Heortologie, 188): ... nicht speciell mit den Panathenäen beschäftigt.

3 ΠΟΛΥΔ. 7,50: *πέπλος ἔσθημά δ' ἐστὶ διπλοῦν τὴν*

χρεῖαν, ὡς ἐνδύναί τε καὶ ἐπιβαλέσθαι. καὶ ὅτι μὲν ἐπιβλημά ἐστὶ τεκμήριον ἂν τις καὶ τῇ τῆς Ἀθηνᾶς πέπλῳ... Ὅτι ἐπιβλημα=κάλυμμα βλ. καὶ APPIAN. Ἀνάβ. VI 29. Τὸ ἐν IG² II 1514 μνημονευόμενον ἐπιβλημα ἱερείας δέον νὰ ἐρμηνευθῇ ὡς τελετουργικὸν κάλυμμα αὐτῆς (παράστασιν τοιοῦτου καλύμματος πβλ. ἐν NILSSON, Geschichte der griech. Relig. πίν. 43, 2, 1955), ὁρθῶς δὲ ἐρμηνεύεται ὡς «coverlet» ὑπὸ τοῦ WACE (Jh, 1952, 113).

4 Griechische Kleidung, 13.

2) Αί διαστάσεις τοῦ παναθηναϊκοῦ πέπλου ἐνδείκνυνται πρὸς χρῆσιν αὐτοῦ δίκην προκαλύμματος ἢ καὶ καλύμματος τοῦ ξοάνου τῆς πολιούχου θεᾶς Ἀθηνᾶς.

3) Αἱ ἐπὶ τοῦ παναθηναϊκοῦ πέπλου μεγάλαι ἐνυφασμέναι μορφαί, ὡς καὶ ἡ ὅλη σύνθεσις, τῆς Γιγαντομαχίας, θὰ ἐξετιμῶντο δεόντως, μόνον ἐὰν ὁ πέπλος οὗτος ἐξηκολούθει νὰ ἦτο ἀναπεπταμένος τρόπον τινά, οἷος δηλαδὴ ἦτο καὶ ἐπὶ τῆς παναθηναϊκῆς νηὸς κατὰ τὸ διάστημα τῆς παναθηναϊκῆς πομπῆς. Ἡ σύνθεσις καὶ ἐκάστη τῶν μορφῶν τούτων τῆς Γιγαντομαχίας αὐτοῦ θὰ προεβάλλετο τότε ἐναργῶς, καὶ δὴ μεθ' ὅλων τῶν χρωματικῶν ἐναλλαγῶν αὐτῆς, οἱ δὲ πολῖται θὰ ἀπῆλαιον οὕτω συνεχῶς τῆς πρὸς τὴν σεπτὴν θεὰν τῆς πόλεως πλουσίας δωρεᾶς αὐτῶν. Ἐὰν ληφθῇ μάλιστα ὑπ' ὄψιν ἡ προσπάθεια, ἣν εἶχον καταβάλλει αἱ ἀρρηφόροι μετὰ τῶν ἱερείων κατὰ τὴν ἐορτὴν τῶν χαλκείων¹ καὶ κυρίως ἡ μετὰ ταῦτα μακρὰ προσπάθεια, ἣν εἶχε καταβάλλει ὁ ὄμιλος τῶν ἐργαστινῶν, ὅστις—ἀποτελούμενος ἐκ παρθένων ἀλλὰ καὶ ἐξ ὑπάνδρων καὶ μετὰ τέκνου ἢ τέκνων γυναικῶν²—εἶχεν ἐκπονήσει αὐτόν, τὸ ἔργον τοῦτο ἔπρεπε νὰ ἦτο ἐφάμιλλον, ἴσως δὲ καὶ ἐν πολλοῖς ἀνώτερον τῶν ἄλλων συγχρόνων τότε ἔργων τέχνης τῆς πόλεως, συνδυάζον πιθανῶς δεξιότεχνίαν ζωγραφικῆς ἀφ' ἑνός, ἐξ ἧς προήρχοντο ἀσφαλῶς τὰ ὑπὸ τῆς βουλῆς καὶ τῶν ἀθλοθετῶν ἐλεγχόμενα σχέδια αὐτοῦ, καὶ ὑφαντικῆς ἀφ' ἑτέρου, ἐπὶ πλέον δὲ καὶ κεντήματος ἴσως.

4) Βεβαιούται ἡ ὑπαρξίς Ἀττικῶν ὑφαντῶν προκαλυμμάτων (παραπετασμάτων) θυρωμάτων σκηνῶν γενικῶς ἀλλὰ καὶ τῆς σκηνῆς τοῦ θεάτρου (αὐλαῖαι)³. Ἐφ' ἑνὸς μάλιστα τῶν παραπετασμάτων τούτων, ὅπερ ἐκόσμιε τὸ προσκηνίον τοῦ ἐν Ἀθήναις θεάτρου, εἶχεν ἀπεικονισθῇ ἐπίσης ὁ Δημήτριος ὁ Πολιορκητής⁴. Ἡ ἐπὶ τοῦ παναθηναϊκοῦ πέπλου ἀπεικόνισις τοῦ Μακεδόνα στρατηγοῦ συνεπῶς δὲν ἦτο ἡ μόνη ἐπὶ Ἀθηναϊκοῦ παραπετάσματος παράστασις τούτου, πιθανὸν δὲ ἡ ἐπὶ τοῦ παναθηναϊκοῦ πέπλου παράστασις αὐτοῦ νὰ ἀπετολμήθη μετὰ τὴν ἐπὶ τοῦ παραπετάσματος τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου ἀπεικόνισιν αὐτοῦ.

5) Βεβαιούται ἡ ὑπαρξίς Ἀττικῶν μυθικῶν ὑφαντῶν παραπετασμάτων—ἐνίων μάλιστα καλουμένων πέπλων—καὶ ἐνὸς μετὰ μυθικῆς παραστάσεως ἐπ' αὐτοῦ, ὑφαν-

¹ ΑΡΠΟΚΡΑΤ. ἐν λ. ἀρρηφορεῖν...τέσσαρες μὲν ἐχειροτονοῦντο δι' ἐγγένειαν ἀρρηφόροι, δύο δὲ ἐκρίνοντο, αἱ τῆς ὑφῆς τοῦ πέπλου ἤρχον καὶ τῶν ἄλλων τῶν περὶ αὐτόν, λευκὴν δ' ἐσθῆτα ἐφόρουσαν· εἰ δὲ χρυσία περιέθεντο, ἱερὰ ταῦτα ἐγίνετο. Βλ. ΣΟΥΔΑ ἐν λ. ἐπιώψασθαι... ὁ βασιλεὺς ἐπιώψατο ἀρρηφόρους, οἷον κατέλεξεν, ἐξελέξατο. Αὐτόθι ἐν λ. Χαλκεῖα· ἐορτὴ ἀρχαία καὶ δημόδης πάλαι, ὕστερον δὲ ὑπὸ μόνων ἤγετο τῶν τεχνιτῶν, οἱ δὲ "Ἡφαίστος ἐν τῇ Ἀττικῇ χαλκὸν εἰργάσατο" ἔστι δὲ καὶ ἔννη νέα τοῦ Πυανειριῶνος, ἐν ᾗ καὶ ἱερεῖαι μετὰ τῶν ἀρρηφόρων τὸν πέπλον διάζονται. Βλ. καὶ Μ. ΕΥΥΜ. ἐν λ.

² ΣΧΟΛ. Εὐρυπ. Ἐκάβ. 467· οὐ μόνον παρθένοι ὕφανον ὡς φησιν Ἀπολλόδοτος ἐν τῇ περὶ θεῶν, ἀλλὰ καὶ

τέλειαι γυναῖκες, ὡς Φερεκράτης ἐν Δουλοδιδασκάλῳ. Περὶ τῶν παρθένων ἐργαστινῶν βλ. καὶ IG II² 1034· τῶν παρθένων, [τῶν ἡρω]ασμένων τὰ ἐ[ρ]ια τὰ [εἰς τὸ]ν πέπλον· Ἐπίσης ΣΟΥΔΑ ἐν λ. ἐργαστῖναι.

³ Βλ. ΗΣΥΧ. καὶ ΣΟΥΔΑ ἐν λ. αὐλαῖα· τὸ τῆς σκηνῆς παραπέτασμα. Πβλ. ὡσαύτως· ΘΕΟΦΡ. Χαρακτ. Ε 30 (Περὶ ἀρεσκείας)· ... καὶ τὴν αὐλαίαν ἔχουσιν Πέρσας ἐνυφασμένους. ΠΟΛΥΔ. IV 122. ΠΛΟΥΤ. Θεμιστ. C 30 Βλ. ἐπίσης ΒΙΕΒΕΡ, History of the Greek and Roman Theater², 69, ὡς καὶ ΑΝΝΟΤΤ, Greek Scenic Conventions, 16-7.

⁴ ΑΘΗΝ. XII 536. Βλ. ΣΟΥΔΑ ἐν λ. προσκηνίον· τὸ πρὸ τῆς σκηνῆς παραπέτασμα.

τῆς ὥς φαίνεται, πρὸ τοῦ θυρώματος, τῆς ἐν Δελφοῖς σκηνῆς τοῦ Ξούθου¹. Ἡ σκηνὴ αὕτη ἔφερε βαρβαρικά μὲν παραπετάσματα, ἐπὶ τῆς ὀροφῆς καὶ τῶν τοιχωμάτων, Ἀττικὸν δὲ πρὸ τοῦ θυρώματος. Τὰ βαρβαρικά ταῦτα παραπετάσματα τῆς σκηνῆς ταύτης εἶναι νοητὰ ἴσως λόγῳ τῆς βαρβαρικῆς ἐν γένει καταγωγῆς τοῦ Ξούθου, τὸ πρὸ τοῦ θυρώματος ὅμως Ἀθηναϊκὸν παραπέτασμα αὐτῆς εἶναι νοητὸν πιθανῶς λόγῳ τῆς πρὸς τὸν βασιλικὸν μυκηναϊκὸν οἶκον τῶν Ἀθηνῶν ἀγγιστείας αὐτοῦ.

6) Βεβαιοῦται ἐξ ἄλλου ὑπαρξίς ὕφαντοῦ παραπετάσματος ἀναρτωμένου ἐντὸς ναοῦ, καὶ μάλιστα πρὸ ξοάνου, ἐν Σάμῳ. Συγκεκριμένως, συμφώνως πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν² τοῦ Ἡραίου τῆς Σάμου, ὁ κόσμος τῆς Σαμίας Ἥρας, τοῦ ἐκεῖ ξοάνου αὐτῆς δηλαδὴ (τῆς Θεοῦ κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν), περιελάμβανε λινοῦν παραπέτασμα (... σινδὼν λῖς ἦντι[να τ]ῇ Θεῷ παραπιτνῶσιν...), ἀναρτώμενον πρὸ τοῦ ξοάνου³, καὶ ἔτερα δύο, ὅμοια περίπου, παραπετάσματα (...παραπετάσματα δύο βαρβαρικὰ ποικίλα...), ὡς καὶ δύο ἀνλαίας.

Ἡ χρῆσις λινοῦ παραπετάσματος πρὸ τοῦ ξοάνου τῆς Σαμίας Ἥρας εὐρίσκεται μὲν εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν χρῆσιν τοῦ μαλλίνου παναθηναϊκοῦ πέπλου, εὐχερῶς ὅμως δικαιολογεῖται ἢ ἀντίθεσις αὕτη, ὅταν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ εὐρεῖα χρῆσις τοῦ λινοῦ ἐν γένει ὑφάσματος ὡς ἐνδύματος καθ' ὅλην σχεδὸν τὴν ἑκτασιν τῆς ἀνατολικῆς Ἑλλάδος, καθ' ὃν χρόνον μάλιστα τὸ μάλλινον ὕφασμα ἐχρησιμοποιεῖτο εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα πρὸς κατασκευὴν ἐσωτερικῶν ἐνδυμάτων.

7) Βεβαιοῦται ὡσαύτως ὑπαρξίς ὕφαντοῦ, καὶ δὴ μαλλίνου, παραπετάσματος, ἀναρτωμένου ἐντὸς τοῦ ἐν Ὀλυμπίᾳ ναοῦ τοῦ Διός⁴ (περὶ τοῦ παραπετάσματος τούτου βλ. καὶ κατωτέρω).

8) Πιστοποιεῖται ἐπίσης ὑπαρξίς ὁμοίου περίπου ὕφαντοῦ παραπετάσματος, ἀναρτωμένου ἐντὸς τοῦ ἐν Ἐφέσῳ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος⁵.

9) Πιστοποιεῖται τέλος ὑπαρξίς ὕφαντῶν παραπετασμάτων ἐντὸς τῶν ἐλληνικῶν ναῶν ἐν γένει, πρὸς ἀπόκρυψιν τῆς θέας τῶν ἐκεῖ ὁμοιωμάτων τοῦ θεοῦ καὶ ἐνίοτε ἀπαγόρευσιν τῆς εἰσόδου⁶ εἰς αὐτούς.

1 Παραπέτασμα εἰσόδου ἔφερεν ἡ σκηνὴ αὕτη τοῦ Ξούθου πρὸ τοῦ θυρώματος, καὶ δὴ Ἀθηναϊκόν (Ἰων 1163: κατ' εἰσόδους δὲ Κέκροπα θυγατέρων πέλας/σπεύρας συνειλίσσονται Ἀθηναίων τινὸς ἀνάθημα). Βαρβαρικά παραπετάσματα (πέπλοι) ὑπῆρχον ἐπὶ τῆς ὀροφῆς τῆς σκηνῆς ταύτης, ἄλλα δὲ βαρβαρικά παραπετάσματα ἐπὶ τῶν τοιχωμάτων αὐτῆς (Ἰων, 1158: τοίχισιν δ' ἐπιῆμ-πισχεν ἄλλα βαρβάρων ὑφάσματα), κατ' ἀναλογίαν ἴσως πρὸς τὰ παραπετάσματα τῆς σκηνῆς τοῦ Μαρδονίου (ΗΡΟΔ. ΙΧ 82. ΑΡΙΣΤΟΦ. Βάτρ. 938. ΑΙΣΧ. Πέρσ. 182) καὶ τὰ μεταγενέστερα τούτων ἀντίστοιχα (ἐφαπτίδαι) τῆς σκηνῆς τοῦ Πτολεμαίου (ΑΘΗΝ. V 194). Περὶ τῶν παραπετασμάτων τῆς σκηνῆς τοῦ Ξούθου βλ. WILAMOWITZ, Euripides Ion, στ. 1159 (1926).

2 ΟΗΛΥ, Die Göttin und ihre Basis ἐν AM 68, 1953, 47.

3 Βλ. AJA 64, 1960, 355 κ.έ. (Ἡ Θεὸς and the Ὅπισθε Θεὸς - Their Attributes).

4 ΠΑΥΣΑΝ. V 12, 4: ...παραπέτασμα ἐρεοῦν κεκοσμημένον ὑφάσμασιν (ἤτοι διὰ παραστάσεων ἐνυφασμένων) Ἀσσυρίοις καὶ βαφῇ πορφύρας τῆς Φοινίκων...

5 Αὐτόθι: τοῦτο οὐκ ἐς τὸ ἄνω τὸ παραπέτασμα πρὸς τὸν ὀροφον, ὥσπερ γε ἐν Ἀρτέμιδος τῆς Ἐφεσίδας ἀνέλκονσι, καλῶδίοις δὲ ἐπιχαλῶντες καθιδῶσιν ἐς τὸ ἔδαφος. 6 ΠΟΡΦΥΡ. Περὶ τοῦ ἐν Ὀδυσσεΐᾳ τῶν νυμφῶν ἄντρον 26 (ἐκδ. Nauck): τὸν δὲ νότον θεοὺς νέμοντες ἵσταμένης τῆς μεσημβρίας ἐν τοῖς ναοῖς τῶν θεῶν τὰ παραπετάσματα ἔλκονσι, τὸ Ὀμηρικὸν δὲ τοῦτο φυλάσσοντες παράγγελμα, ὡς κατὰ τὴν εἰς νότον ἔγκλισιν τοῦ ἡλίου οὐ θέμις ἀνθρώπους εἰσιέναι εἰς τὰ ἱερά, ἀλλ' ἀθανάτων δόξ' ἐστίν.

10) Ἀρχαία παράστασις ¹ γλυπτοῦ εἰκονίζει ἱερὸν τέμενος ἐν ᾧ παραπέτασμα, πεσσός, βωμός, ἄγαλμα θεότητας.

11) Ὁ κλασσικὸς ἀρχαῖος ναός (μαρμαρίνος ναός Ἀθηνᾶς Νίκης), ἐν ᾧ ἐστεγάζεται τὸ ξόανον τῆς πολιούχου θεᾶς τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τοὺς κλασσικοὺς καὶ τοὺς μετακλασσικοὺς χρόνους, ἀποτελεῖται, ὡς γνωστόν, ἐκ μικροῦ σηκοῦ, ἀνοιγομένου πρὸς Ἀνατολὰς, φέροντος τρία θυρώματα καὶ οὐδεμίαν θύραν (μεταξὺ τῶν παραστάδων καὶ τῶν δύο πεσσῶν). Πρὸ τῶν πλαγίων θυρωμάτων τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ τούτου φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε μαρμαρίνον θωράκιον ἢ μᾶλλον εἶδος κιγκλιδώματος στηριζομένου ἐπὶ μαρμαρίνης βάσεως (εἰκ. 19).



Εἰκ. 19. Ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης.

Ἡ εἴσοδος εἰς τὸν σηκὸν τοῦτον ἐγένετο διὰ τοῦ μεσαίου θυρώματος, συνεπῶς πρὸ αὐτοῦ ἀνηρτάτο πιθανῶς παραπέτασμα (αὐλαία). Ἡ ἀνάρτησις μεγάλου παραπετάσματος ἐπὶ τοῦ θυρώματος τούτου εἶναι δυνατόν νὰ νοηθῇ κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὴν ἀνάρτησιν: α) τῶν πρὸς τὴν αὐλὴν παραπετασμάτων τῆς Σαμίας Ἡρας, τοῦ πρὸ τοῦ ξοάνου αὐτῆς ἐτέρου ὁμοίου παραπετάσματος· καὶ β) τοῦ βήλου ἢ καταπετάσματος τοῦ βηλοθύρου ἢ ἄλλως Ἀγίας Πύλης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν². Σημειωτέον μάλιστα ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὅτι τὸ καταπέτασμα τοῦτο τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ ἐκαλεῖτο ἐνίοτε καὶ πέπλος³, ἔφερε δὲ πολλάκις ὠραιότατας ἐνυφασμένας παραστάσεις ἐπ' αὐτοῦ. Καὶ ἐὰν μὲν τὸ πρὸ τοῦ μεσαίου θυρώματος παραπέτασμα τοῦ κλασσικοῦ ἀρχαίου ναοῦ ἦτο ἀντίστοιχον τῶν ἐξωτερικῶν τοῦ ναοῦ τῆς Σάμου μόνον παραπετασμάτων, θὰ ὑπῆρχεν ἐσωτερικὸν παραπέτασμα, ἀντίστοιχον πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Σάμου παραπέτασμα, χρησιμεῦον καὶ ὡς κάλυμμα τῆς θέας τοῦ ξοάνου, τὸ παραπέτασμα τοῦτο δὲ θὰ συνίστατο τὸν κυρίως παναθηναϊκὸν πέπλον.

Δὲν εἶναι ἀπίθανον, ἐξ ἄλλου, ὑπεράνω τῶν κιγκλιδωμάτων τῶν δύο πλαγίων θυρωμάτων τοῦ σηκοῦ τοῦ μαρμαρίνου ἀρχαίου ναοῦ, νὰ ἀνηρτῶντο καὶ ἄλλα παραπετάσματα, τὰ παραπετάσματα δὲ ταῦτα δυνατόν νὰ νοηθῶσι κατ' ἀναλογίαν τῶν πλαγίων, ὑπεράνω τῶν θωρακίων ἢ τῶν κιγκλιδωμάτων, βήλων τοῦ Ἱεροῦ Βήματος τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν.

Τὰ πλάγια ταῦτα παραπετάσματα τοῦ σηκοῦ τούτου δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦσαν καὶ παλαιότεροι πέπλοι, δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ ἦσαν καὶ ἄλλου τινὸς εἶδους παραπετάσματα. Δὲν ἀποκλείεται ἐξ ἄλλου τὰ δύο ταῦτα πλάγια θυρώματα τοῦ

¹ Βλ. BIEBER, History of the Greek and Roman Theater², 84, εἰκ. 307 : Γλυπτὸν Δρέσδης.

² Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ ἀρ-

χαιολογία, I, 200 κ.έ.

³ ΣΩΤΗΡΙΟΥ ἐν ΑΕ 1929, 243.

σηκοῦ τούτου τῆς Ἀκροπόλεως νὰ ἐκλείοντο καὶ δι' ὑψηλῶν ἀπλῶς κιγκλιδωμάτων, ἅτινα θὰ ἐστηρίζοντο ἐπὶ τῶν δίκην βάσεων χαμηλῶν ἴσως θωρακίων αὐτοῦ (εἰκ. 19).

Ὅπισθεν τοῦ ξοάνου τῆς Ἀθηνᾶς πάντως παραπέτασμα δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀνηρτᾶτο, διότι: α) ἡ ἐπὶ τοίχου ἢ ὀροφῆς ἀνάρτησις τάπητος ἢ ἄλλου τινὸς ὑφάσματος ἀπῆδε μᾶλλον πρὸς τὰς ἐν γένει ἐλληνικὰς συνηθείας (βλ. ἀνωτέρω), β) ὑπῆρχεν ἤδη ἐκεῖ γραπτή, ἐπὶ τοῦ τοίχου, παράστασις τοῦ ἥρωος - γενάρχου Ἑριχθονίου - Ἑρεχθέως¹.

Ἐμπροσθεν τοῦ ξοάνου ἐξ ἄλλου ἀνηρτᾶτο καὶ τὸ ἐν Σάμφ παραπέτασμα (βλ. ἀνωτέρω), ἡ συνήθεια δὲ τῆς ἀναρτήσεως παραπετάσματος ἐπὶ ἡ πρὸ θυρώματος ἀνάγεται πιθανῶς εἰς τὴν μυθικὴν ἐποχὴν (βλ. ἀνωτέρω).

Ἀναρτῶμενον οὕτω ἐπὶ ἡ πέραν πῶς τοῦ μεσαίου, τοῦ καὶ μόνου κατ' οὐσίαν ἐλευθέρου, θυρώματος τοῦ σηκοῦ τοῦ κλασσικοῦ ἀρχαίου ναοῦ, πρὸ τοῦ μικροῦ πάντως ξοάνου τῆς θεᾶς, ὁ παναθηναϊκὸς πέπλος διεχώριζε, φαίνεται, καὶ ἀπεμόνου κυρίως τὸ ἄδυτον τῆς θεᾶς ἀπὸ τοῦ προνάου αὐτῆς, καθ' ὃν τρόπον περὶ τοῦ ἀφ' ἑνὸς τὸ καταπέτασμα τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν διεχώριζε καὶ ἀπεμόνου τὸν κυρίως ναὸν ἀπὸ τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ καταπέτασμα τοῦ ὑπὸ τοῦ Μωϋσέως² κατασκευασθέντος φορητοῦ ναοῦ καὶ τοῦ ὑπὸ τοῦ Σολομῶντος³ ἰδρυθέντος μεγαλοπρεποῦς ναοῦ τῆς Ἱερουσαλὴμ διεχώριζε καὶ ἀπεμόνου ἐπίσης τὸ ἄγιον ἀπὸ τοῦ ἁγίου τῶν ἁγίων, εἰς ὃ μόνον ὁ Ἀρχιερεὺς εἶχε δικαίωμα νὰ εἰσέλθῃ· ἀπέκρυσσε δ' ἐξ ἄλλου ἡ ἐπέτρεπε τὴν θέαν τοῦ ξοάνου

Τὸ ἐβραϊκὸν τοῦτο παραπέτασμα ἐκρέματο ἀπὸ ξυλίνων στύλων, στηριζομένων ἐπὶ κινητῶν μεταλλίνων βάσεων⁴. Ἐὰν ἐπομένως ὑποστηρικτῇ ἐνδεχομένως, ὅτι διὰ λόγους ἀσφαλείας κυρίως, ὑπῆρχε κιγκλίδωμα, κατὰ βούλησιν ἀνοιγόμενον καὶ κλειόμενον, καὶ πρὸ τοῦ μεσαίου θυρώματος τοῦ σηκοῦ τοῦ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ἀρχαίου ναοῦ, ὁ παναθηναϊκὸς πέπλος δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀνηρτᾶτο καὶ ἐπὶ στύλων, στηριζομένων ἐπὶ κινητῶν βάσεων πρὸ τοῦ ξοάνου τῆς θεᾶς ἢ καθ' ὃν τρόπον περὶ τοῦ ἀνηρτᾶτο καὶ τὸ ἐν Ὀλυμπίᾳ ἢ τὸ ἐν Ἐφέσῳ παραπέτασμα.

Σημειωτέον ὅτι ὁ φορητὸς ναὸς τοῦ Μωϋσέως ἢ ἄλλως Σκηνὴ τοῦ Μαρτυρίου ἔφερε καταπέτασμα ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ἣτις καὶ ἀπετέλει τὴν εἴσοδον αὐτοῦ, ἕτερον δὲ καταπέτασμα, ὅπερ διήρει τὸν ναὸν τοῦτον εἰς τὸ ἄγιον καὶ τὸ ἄγιον τῶν ἁγίων. Τὸ καταπέτασμα τοῦτο ἀπετέλει τὸ κυρίως καταπέτασμα καὶ ἦτο ἀντίστοιχον πρὸς τὸ μοναδικὸν καταπέτασμα τοῦ ναοῦ τοῦ Σολομῶντος, ὅπερ μόνῃ ἢ χεὶρ τοῦ

1 Βλ. ΑΕ 1961, 77.

2 α. ΕΞΟΔΟΣ ΚΣΤ' 31 κ.ε.: Καὶ ποιήσεις καταπέτασμα ἐξ ὑακίνθου καὶ πορφύρας καὶ κοκκίνου κεκλωσμένου καὶ βύσσου νενησμένης, ἔργον ὕφαντόν· ποιήσεις αὐτῷ Χερουβείμ καὶ ἐπιθήσεις αὐτὸ ἐπὶ τεσσάρων στύλων ἀσήπτων κεκρωσμένων. β. Αὐτόθι 33 κ.ε.: καὶ θήσεις τὸ καταπέτασμα ἐπὶ τῶν στύλων καὶ εἰσοίσεις ἐκεῖ ἐσώτερον τοῦ καταπετάσματος τὴν κιβωτὸν τοῦ μαρτυρίου καὶ διοριεῖ τὸ καταπέτασμα ὑμῖν ἀναμέσον τοῦ ἁγίου καὶ ἀναμέσον τοῦ ἁγίου τῶν ἁγίων. γ. Αὐτόθι Λ 6: Καὶ θήσεις αὐτὸ (τὸ θυσιαστή-

ριον) ἀπέναντι τοῦ καταπετάσματος τοῦ ὄντος ἐπὶ τῆς κιβωτοῦ τῶν μαρτυρίων, ἐν οἷς γνωσθήσομαι σοὶ ἐκεῖθεν. Τοῦτο νοεῖται ἐνταῦθα ὡς ἐπίβλημα μᾶλλον τῆς κιβωτοῦ.

3 ΔΕΥΤΕΡΟΝ. Γ' 14: καὶ ἐποίησε (ὁ Σολομὼν) τὸ καταπέτασμα ὑακίνθου, καὶ πορφύρας καὶ κοκκίνου, καὶ βύσσου καὶ ὕφανεν ἐν αὐτῷ Χερουβείμ.

4 ΕΞΟΔ. ΚΣΤ' 31: καὶ ἐπιθήσεις αὐτὸ (τὸ καταπέτασμα) ἐπὶ τεσσάρων στύλων. Αὐτόθι 36: καὶ ποιήσεις τῷ καταπετάσματι πέντε στύλους... καὶ χωνεύσεις αὐτοῖς πέντε βάσεις χαλκᾶς.

Ἀρχιερέως εἶχε δικαίωμα νά σύρη. Τὸ καταπέτασμα τοῦτο μάλιστα ἔφερεν ἐν-
υφασμένους ἐπ' αὐτοῦ μεγάλας μορφὰς Χερουβεὶμ. Σημειωτέον ἐξ
ἄλλου ὅτι, συμφώνως πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ Ἡραίου τῆς Σάμου, ὑπῆρχεν
ἐκεῖ ἀφ' ἑνὸς μὲν παραπέτασμα πρὸ τοῦ σεπτοῦ ξοάνου τῆς Σαμίας Ἡρας, ἀφ' ἑτέ-
ρου δὲ ἕτερα δύο παραπετάσματα καὶ δύο ἄλλα πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ αὐτῆς
(αὐλαῖαι). Σημειωτέον ἐπίσης, ὅτι τὸ καταπέτασμα τοῦ ναοῦ τοῦ Σολομῶντος
μετεφέρθη, καθ' ἃ πιστεύεται¹, ὑπὸ τοῦ Ἀντιόχου καὶ ἀφιερώθη εἰς τὸν ἐν
Ὀλυμπίᾳ ναὸν τοῦ Διός, ἐχρησιμοποιήθη δὲ τοῦτο ἔκτοτε προφανῶς εἰς ἀντικατά-
στασιν προγενεστέρου τινὸς παραπετάσματος αὐτοῦ.

Ἐντὸς τοῦ ναοῦ τοῦ Ἡρώδου² ἐξ ἄλλου ὑπῆρχε καταπέτασμα πρὸ τῆς μεσο-
θύρας τῆς ὁδηγούσης ἐκ τοῦ προνάου εἰς τὸν οἶκον καὶ ἕτερον καταπέτασμα πρὸ τῆς
μεσοθύρας τῆς ὁδηγούσης ἐκ τοῦ ἁγίου εἰς τὰ ἄγρια τῶν ἁγίων. Τὸ δεύτερον τοῦτο κατα-
πέτασμα ἦν τὸ ἐπὶ τῆς κιβωτοῦ τῆς Διαθήκης ἀπλούμενον κάλυμμα, καλούμενον ἐπί-
σης καταπέτασμα, ἐννοεῖ ὁ Εὐαγγελιστὴς Ματθαῖος³, λέγων ὅτι ἐσχίσθη εἰς δύο ἀπὸ
ἄνωθεν ἕως κάτω καὶ ἡ γῆ ἐσχίσθη καὶ αἱ πέτραι ἐσχίσθησαν, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ
Ἰησοῦ. Ἀξίζει νὰ τονισθῇ ὡσαύτως ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ὅτι, ὅτε οἱ Ἀθηναῖοι
ἀπεικόνισαν τὴν μορφήν τοῦ Δημητρίου τοῦ Πολιορκητοῦ καὶ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ
Ἀντιγόνου ἐπὶ τοῦ παναθηναϊκοῦ πέπλου (βλ. ἄνωτέρω), ὁ πέπλος οὗτος μέσος ἐρ-
ράγη, θυνέλλης ἐμπεσοῦσης, τιμωρηθείσης διὰ τοῦ τρόπου τούτου, ὡς καὶ δι' ἄλλων
τινῶν καταστρεπτικῶν φαινομένων, τῆς πρὸς τὸ θεῖον ἐπιδειχθείσης ἀσεβείας τῶν
Ἀθηναίων, τῆς ὕβρεως αὐτῶν δηλαδή⁴.

Σημειωτέον ἐξ ἄλλου ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Σολομῶντος τῆς Ἱερουσαλὴμ ἐκτίσθη κατὰ
φοινικικὸν πρότυπον ναοῦ, ὡς συνήθως πιστεύεται, καὶ δὴ ὑπὸ τεχνιτῶν μετα-
κληθέντων ἐκ Τύρου ὑπὸ τοῦ Σολομῶντος, ἀποταθέντος τότε εἰς τὸν βασι-
λέα ταύτης Χουράμ⁵, οἱ δὲ ἄριστοι βεβαμμένοι καὶ ἀσυνήθως πεποικιλμένοι
πέπλοι ἐκομίζοντο ἐκ Τύρου καὶ Σιδῶνος εἰς τὴν Ἑλλάδα τῆς δημηρικῆς ἐποχῆς⁶.
Βόρειος ἀλλὰ καὶ νότιος Συρία ἐξ ἄλλου θεωροῦνται πλέον σήμερον ὡς κέντρα

1 FRAZER, Pausanias' Description of Greece, III 545: «There are some grounds for believing that this eastern curtain, presented to the temple of Zeus by Antiochus (ΠΑΥΣ. V 12, 4), had been originally the veil of the temple at Jerusalem. For Antiochus carried off the veil (I Maccabees, I, 22: Josephus, Antiquit. Jud. XII, 5, 4), and after robbing and defining the temple, attempted to reconsecrate to Olympian Zeus (II Maccabees VI, 2). It would, therefore, be very natural that Antiochus should dedicate to Zeus most famous of his sanctuaries the curtain which he had carried off from the temple at Jerusalem...».

2 ΙΩΣΗΠ. Ἰουδ. ἀρχαιολ. Ε' ε', 4.

3 ΚΖ' 51.

4 ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ Δημήτριος 12 :...ἐπεσήμενε δὲ τοῖς πλείστοις τὸ θεῖον. ὁ μὲν γὰρ πέπλος, ὥσπερ ἐψηφίσαντο μετὰ τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἀθηνᾶς προσενηφηνάμενων Δημήτριον καὶ Ἀντίγονον, πεμπόμενος διὰ τοῦ Κεραμεικοῦ μ ε -

σ ο ς ἐρράγη θυνέλλης ἐμπεσοῦσης. περὶ δὲ τοὺς βω-
μοὺς τοὺς ἐκείνων ἐξήνθησεν ἡ γῆ κύκλῳ πολλὸν κώνειον,
ἄλλως μὴδὲ τῆς χώρας πολλαχόθεν φνόμενον. ἥ δ' ἡμέρα τὰ
τῶν Διονυσίων ἐγένετο, τὴν πομπὴν κατέλυσαν ἰσχυρῶν
πάγων γενομένων παρ' ὧραν καὶ πάχνης βαθείας ἐπιπε-
σοῦσης, οὐ μόνον ἀμπέλους καὶ σκῆς ἀπάσας ἀπέκτανε τὸ
πρῶτος, ἀλλὰ καὶ τοῦ σίτου τὸν πλεῖστον ἐν γλῶττι διέφθει-
ρε. διὸ καὶ Φιλιππίδης ἐχθρὸς ὢν τοῦ Στρατοκλέους ἐν
κατωφδίᾳ πρὸς αὐτὸν ἐποίησε ταῦτα (Ἀπ. 25, 4-7) :

δι' ὃν ἀπέκτανεν ἡ πάχνη τὰς ἀμπέλους,
δι' ὃν ἀσεβοῦνθ' ὁ πέπλος ἐρράγη μέσος
τὰς τῶν θεῶν τιμὰς ποιοῦντ' ἀνθρωπίνας.
ταῦτα καταλύει δῆμον, οὐ κατωφδίᾳ.

5 Βλ. C. KENYON, Archaeology in the Holy Land, 245 (1960) : «It is, however, clear that Solomon's temple was wholly Phoenician in character».

6 Ἰλιάδ. Ζ 289. Περὶ ὁμοιοτήτος τινος ἐξ ἄλλου ἐλ-
ληνικῆς καὶ ἐβραϊκῆς ἱερᾶς ἀμφιέσεως βλ. THIERSCHE, Ependytes und Ephod.

ἐπιβιώσεως πλείστων ὅσων μυκηναϊκῶν στοιχείων κατὰ τοὺς πρώτους ἱστορικοὺς χρόνους.

Κατὰ τοὺς προκλαστικοὺς χρόνους, μέχρι καὶ τῆς ὑπὸ τῶν Περσῶν καταστροφῆς τῶν ἱερῶν τῆς Ἀκροπόλεως, παραπέτασμα φαίνεται ὅτι ἀνηρτᾶτο καὶ πρὸ τοῦ θυρώματος τοῦ ἀρχαϊκοῦ ἀρχαίου ναοῦ (πῶρινος ναὸς Ἀθηνᾶς Νίκης), ἐνθα ἐστεγάζετο τότε πιθανῶς τὸ ξόανον τῆς πολιούχου θεᾶς: Ὁ ναῖσκος οὗτος ἦτο ἐπίσης πιθανῶς μετὰ θυρώματος καὶ ἄνευ θύρας. Πρὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ ἀρχαϊκοῦ τούτου ναοῦ ἐξ ἄλλου παραπέτασμα ἀνηρτᾶτο, ὡς φαίνεται, καὶ ἐντὸς τοῦ ὑπὸ τὸν μυκηναϊκὸν πύργον ἱεροῦ, — ὅπερ ἐχρησίμευεν ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς 2^{ας} π.Χ. χιλιετηρίδος ἴσως ὡς κατοικία τοῦ ξοάνου τούτου —, μᾶλλον δὲ κυρίως πρὸ τοῦ μεσαίου ἀνοίγματος αὐτοῦ. Δὲν εἶναι συνεπῶς ἄνευ σημασίας ἐπίσης, ὅτι καὶ τὸ ἱερὸν τοῦτο ἐστερεῖτο θύρας, ὁ διαχωρισμὸς δὲ τοῦ ἀδύτου αὐτοῦ ἐπετυγχάνετο ἴσως διὰ τοῦ παραπετάσματος αὐτοῦ. Ἡ εἰς τὸ ἱερὸν τοῦτο προσπέλασις ἐγίνετο πιθανῶς διὰ τινος μικρᾶς πύλης, ἐγγὺς αὐτοῦ κειμένης, ὡς ἐγίνετο ἐξ ἄλλου μετὰ ταῦτα διὰ τῶν Μικρῶν Προπυλαίων ἢ εἰς τὸ ἐπὶ τοῦ πύργου τέμενος εἴσοδος. Ἐνδεικτικὸν πάντως τῆς ἱερότητος τοῦ πρώτου τούτου ἀδύτου τῆς πολιούχου θεᾶς, τοῦ ὑπὸ τὸν πύργον δηλαδὴ ἱεροῦ, εἶναι ὅτι ὁ ἄβατος χῶρος αὐτοῦ ἐσφραγίσθη διὰ «ξηρολιθιάς» μετὰ τὴν ἀχρήστευσιν αὐτοῦ, πιθανῶς μετὰ τὴν κατὰ τὰ Μηδικὰ καταστροφὴν αὐτοῦ, πρὸς ἀποφυγὴν, φαίνεται, οἰασθήποτε τυχόν, ἐξ ἀβλεψίας ἢ καὶ ἀγνοίας ἔστω, μελλοντικῆς παραβιάσεως αὐτοῦ. Ὁ ἄβατος ἐξ ἄλλου χῶρος τοῦ ἀρχαϊκοῦ ἀρχαίου ναοῦ ἐξεσφραγίσθη, ὡς φαίνεται, διὰ τῆς ἐπ' αὐτοῦ ἰδρύσεως τοῦ κλασσικοῦ ἀρχαίου ναοῦ. Πλήρης ὅμως, ἦτοι ὁμοία, σφράγισις αὐτοῦ ἀπεκλείετο ἴσως, λόγῳ τῆς ἐντὸς αὐτοῦ παρουσίας τῆς ἐσχάρας ἀφ' ἐνὸς καὶ τοῦ οἰκουροῦ ὄψεως ἀφ' ἐτέρου.

Ὁ παναθηναϊκὸς πέπλος, τὸ παναθηναϊκὸν ἐν ἄλλοις παραπέτασμα, ἀναρτῶμενον πρὸ τῆς θεᾶς, ἀπετέλει συνεπῶς τὴν ὁροθετικὴν, οὕτως εἰπεῖν, γραμμὴν, ἣτις ἀπεμόνου τὸν ἄδυτον χῶρον καὶ τῶν τριῶν κατὰ καιροὺς διαδοχικῶν μεγάρων αὐτῆς. Συρόμενος, πλαγίως ἢ ἄνω, οὗτος ἐπέτρεπε τὴν ἐκάστοτε θέαν αὐτῆς εἰς τοὺς Ἀθηναίους πολίτας, λατρευτὰς αὐτῆς, ἀναγκαστικῶς λοιπὸν ἀπέβη ὁ πέπλος οὗτος πολύτιμον ἐξάρτημα τῆς λατρείας τῆς πολιούχου θεᾶς καὶ ἱερώτατον σύμβολον τῆς ὅλης ἐν γένει Ἀθηναϊκῆς λατρείας, ἀγλάϊσμα δὲ μέγα τῆς πόλεως¹. Ὁμοίαν ὁροθετικὴν γραμμὴν ἀπετέλει πιθανῶς καὶ τὸ πρὸ τῆς Σαμίας Ἥρας λινοῦν παραπέτασμα. Τοιαύτην ἐξ ἄλλου ὁροθετικὴν γραμμὴν ἀπετέλει καὶ τὸ καταπέτασμα τοῦ Ἑβραϊκοῦ ναοῦ καθὼς καὶ τὸ τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς καὶ τῶν βυζαντινῶν ναῶν.

Εὐνοήτως λοιπὸν τὸ παναθηναϊκὸν παραπέτασμα ἔχρηξεν οὐ μόνον ἀνανεώσεως ἀλλὰ καὶ συστηματικῆς συντηρήσεως. Καὶ ἡ μὲν ἀνανέωσις ἐγίνετο διὰ τῆς ἐκάστοτε ἀφιερώσεως τοῦ νέου παναθηναϊκοῦ πέπλου, ἦτοι τοῦ νέου ἱεροῦ παραπετάσματος, ἡ συντήρησις δὲ ἐπετυγχάνετο διὰ τοῦ συνεχοῦς τοπικοῦ καθαρισμοῦ τῶν

¹ Περβλ. ΣΧΟΛ. Ἀριστοφ. Ἰππ. 565: *ἐνλογῆσαι βουλόμεθα τοὺς πατέρας ἡμῶν ὅτι ἄνδρες ἦσαν τῆσδε τῆς γῆς ἄξιοι καὶ τοῦ πέπλου*. Ἐπίσης: ΑΡΙΣΤΟΦ. Ὀρν. 827: *τίς δαί σὸς πολιοῦχος ἔσται; τῷ ξανοθμεν τὸν πέπλον*;

Ἀξίζει νὰ τονισθῇ, ὅτι σήμερον τὸ σεπτότερον τῶν συμβόλων τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τὸ λάβαρον τῆς Ἐπαναστάσεως, εἶναι τὸ ἄλλοτε καταπέτασμα τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τῆς Ἀγίας Λαύρας.

ρύπων καὶ τῶν κηλίδων ὑπὸ τοῦ *κατανίπτου*¹, ἰδίου πρὸς τοῦτο ἱερέως, διὰ τοῦ ὀλικοῦ καθαρισμοῦ ὑπὸ τῶν *πλυντρίδων*², κατὰ τὴν ἐορτὴν τῶν Πλυντηρίων πιθανῶς, ὥς καὶ διὰ τινος γενικῆς κατὰ καιροῦς ἐπισκευῆς³ αὐτοῦ. Ἡ τοιαύτη περὶ τὸν πέπλον ἀπασχόλησις τοῦ προσωπικοῦ τούτου δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐρμηνευθῇ ὑπὸ τῆς κρατούσης γνώμης, καθ' ἣν ὁ παναθηναϊκὸς πέπλος ἐχρησιμοποιεῖτο ἀποκλειστικῶς ὡς ἔνδυμα τοῦ ξοάνου. Ὁπωσδήποτε ὁμῶς εἰς ὠρισμένας περιστάσεις ὁ πέπλος οὗτος ἐτοποθετεῖτο καὶ ὡς κάλυμμα αὐτοῦ τούτου τοῦ ξοάνου—κατὰ τινὰς ἰδίως ἀποφράδας ἡμέρας⁴ καὶ καθ' ὠρισμένας διατάξεις ἴσως τοῦ τυπικοῦ⁵ τῆς ἐπισήμου λατρείας, τελουμένης ἐντὸς τοῦ τελεστηρίου, ἥτοι ἐντὸς χώρου μὴ ἀδύτου καὶ μὴ ἀβάτου—ὡς *ἐπίβλημα*⁶ δηλαδή, ὅπερ ἐκάλυπτεν ὀλοσχερῶς αὐτό.

Ἄγνωστον εἶναι ἐὰν ἐγίνετο ὁμοία χρῆσις τοῦ πέπλου ἐντὸς τοῦ οἰκιακοῦ ἱεροῦ ἢ ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ κορυφῆς (βλ. ἀνωτ. σ. 176 κ.έ.) τοῦ ἀνακτόρου τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ποία ἦτο περίπου ἢ ἐκεῖ θέσις αὐτοῦ ἐντὸς αὐτῶν: στερούμεθα τῆς ἀνωδομίας καὶ τοῦ ἐν γένει σχεδίου τοῦ ἀνακτόρου τούτου⁷ καὶ τῆς ἀρχικῆς ἴσως διατάξεως τοῦ ὑπὸ τὸν πύργον ἱεροῦ (βλ. ἀνωτ. σ. 176). Παρ' ὅλα ταῦτα ὁμῶς ἐνδείκνυται ἡ διατύπωσις τῶν ἀκολούθων εἰκασιῶν: ὁ πέπλος οὗτος ἐνδέχεται νὰ μετετράπη ἀπὸ καλύμματος (ἥτοι ἐπιβλήματος) εἰς προκάλυμμα (ἥτοι παραπέτασμα) τῆς θεᾶς, ἀφ' ἧς μετετράπη αὕτη εἰς πολιοῦχον, κυρίως ἀφ' οὗ τοῦ ξοάνου αὐτῆς κατέστη ἐφεξῆς ὁρατὸν εἰς πάντα Ἀθηναῖον πολίτην, ἀπὸ τοῦ ἀδύτου ὁμῶς καὶ ἀβάτου χώρου αὐτοῦ, προηγουμένως δὲ νὰ ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς ἐπίβλημα, ἥτοι κάλυμμα μόνον αὐτοῦ, ὅσάκις τοῦτο ἴσως καθίστατο ὁρατόν, ἀπαγορευομένης διὰ τοῦ τρόπου τούτου τῆς ἀμέσου θέας αὐτοῦ, (οἷος π.χ. εἰκάζεται ἐπὶ τοῦ ξοάνου τοῦ ρυτοῦ τοῦ Κάτω Ζάκρου, εἰκ. 14). Ἡ γνωστὴ παράστασις τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνος (εἰκ. 16) παρουσιάζει τὸν πρῶτον πέπλον προσκομιζόμενον ὑπὸ τοῦ Ἐριχθονίου - Ἐρεχθέως, ἰδρυτοῦ τῆς πρώτης μυθικῆς Ἀθηναϊκῆς δυναστείας. Ἐνδέχεται συνεπῶς ὀρθογώνιον ὕφασμα νὰ ἀπετέλει ὁπωσδήποτε ἐξάρτυμα καὶ τῆς ἐντὸς τοῦ ἀνακτορικοῦ ἱεροῦ τελουμένης οἰκιακῆς λατρείας ἢ τοῦ ἱεροῦ κορυφῆς. Πιθανὸν ὁμῶς ὀρθογώνιον ὕφασμα ἢ μᾶλλον ὀρθογώνια ὑφάσματα, *πέπλοι*, κατὰ τὴν ἐπικὴν ἔκφρασιν, νὰ ἀπετέλουν μέρος τοῦ ἱεροῦ κόσμου τῆς θεᾶς, χρησιμοποιούμενοι ἐκάστοτε διαφοροτρόπως, τοιοῦτος δὲ ἦτο ἴσως καὶ ὁ ὑπὸ τῆς Ἐκάβης εἰς τὴν Ἀθηναίαν τῆς Τροίας προσφερθεὶς πέπλος⁸. Ἐνδέχεται δηλαδή οἱ ἱεροὶ οὗτοι πέπλοι νὰ ἦσαν διαφόρου μεγέθους καὶ νὰ μὴ εἶχον μίαν καὶ μόνην ἀποκλειστικὴν χρῆσιν, εἰς δὲ τούτων νὰ ἀπετέλεσεν ἐνδεχομένως τὸ παναθηναϊκὸν παραπέτασμα, χρησιμοποιούμενος ἀρχικῶς ὡς

1 BEKKER, Anecd. I, 269, 29 ἐν λ. *κατανίπτης*: ἱερῶσύνη Ἀθήνησιν, ὃ τὰ κατὰ (ὁ DEUBNER, ἔ.δ. ἔχει ἀντ' αὐτοῦ: τὰ. Πβλ. καὶ Μ. ETYM:..ὃ τὰ κάτω) τοῦ πέπλου τῆς Ἀθηνᾶς ἔνπαινόμενα ἀποπλύνων· βλ. καὶ ΖΙΕΗΝ, ἐν RE XXI 1, στ. 1062, καθ' ὃν ὁ ἱερεὺς οὗτος, ἂν μὴ καθημερινῶς, τοῦλάχιστον ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἐξεπλήρου τὰ καθήκοντα αὐτοῦ.

2 Αὐτόθι. Βλ. ἐπίσης: AM 76, 1961, 85 κ.έ.

3 Βλ. RE XVIII, στ. 3, 486.

4 Πρβλ. ΠΛΟΥΤΑΡΧ. Ἀλκ. 34: ἥ γὰρ ἡμέρα κατέ-

πλευσεν (ὁ Ἀλκιβιάδης) ἐδράτο τὰ Πλυντήρια τῇ θεῷ. δρῶσι δὲ τὰ ἔργα Πραξιεργίδαι Θαοργλιῶνος ἔκτη φθίνοντος, ἀπόρρητα, τὸν τε κόσμον ἀφελόντες καὶ τὸ ἔδος κατακαλύψαντες, ὅθεν ἐν ταῖς μάλιστα τῶν ἀποφράδων τὴν ἡμέραν ταύτην [ἀπρακτον] Ἀθηναῖοι νομίζουσι.

5 AM 76, 1961, 87.

6 Βλ. ἀνωτ. σ. 189, σημ. 3.

7 ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ, Ἡ μυκηναϊκὴ ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν, 173 κ.έ..

8 Βλ. ἀνωτ. σ. 181, σημ. 1.

ἐπίβλημα μόνον τοῦ ξοάνου. Σημειωτέον ὅτι ὕφασμα, καλούμενον ἐν τῇ σαμιακῇ ἐπιγραφῇ *καταπέτασμα*¹, ἐχρησιμοποιεῖτο κατὰ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους ὡς κάλυμμα τῆς ἱερᾶς τραπέζης τῆς Σαμίας Ἱερᾶς, ὁμοιον δὲ περίπου ὕφασμα *σινδὼν λίς, ἥντινα τῇ*



Εἰκ. 20. Παράστασις ἐπὶ τῆς σαρκοφάγου τῆς Ἀγίας Τριάδος.

πέτασμα ὡσαύτως ἐκαλεῖτο τὸ πρὸ τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ὕφασμα τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν ἢ καὶ πέπλος, *καταπέτασμα* δὲ ἐξ ἄλλου καὶ τὸ ἐπὶ τῆς Ἀγίας Τραπεζῆς ἀπλούμενον κάλυμμα αὐτῆς.

Ἐνδέχεται ὡσαύτως ὀρθογώνιον ὕφασμα, *πέπλος* δηλαδή, νὰ ἦτο ἱερὸς καὶ τῆς λατρείας τῆς τοπικῆς εὐετηριακῆς χθονίας μορφῆς, τοῦ ἥρωος-γενάρχου, τοῦ Ἑριχθονίου - Ἑρεχθέως, δηλαδή. Οὗτος ἀνέκαθεν ἐλατρεύετο ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως μετὰ τῆς Ἀθηνᾶς, ἐθεωρεῖτο δὲ ὡς ταφεῖς ἐντὸς αὐτοῦ τούτου τοῦ τεμένους αὐτῆς. *Πέπλος* κατὰ τὴν ἐπικὴν⁴ παράδοσιν χρησιμοποιεῖται πρὸς κάλυψιν τῆς νεκρικῆς λάρνακος τοῦ Ἑκτορος, *φᾶρος*⁵ *ταφήιον*⁶ ἐτοιμάζει ἡ Πηνελόπη διὰ τὸν νεκρὸν τοῦ Λαέρτου, *ἐανῶ λιτί*⁷ καλύπτεται ἕτερος νεκρὸς ἐπικοῦ ἥρωος, *παραπετάσμαι* δὲ ἕτερος εἰσέτι νεκρὸς⁸. Ἱερὰ τοῦ ἥρωος-γενάρχου ἦτο ἀρχικῶς ἡ ἐλαία, ὡς ἀποδεικνύει ὁ ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ⁹, σύμβολον ἴσως τῆς ἐν γένει Ἀττικῆς



Εἰκ. 21. Παράστασις ἐπὶ τῆς αὐτῆς σαρκοφάγου.

¹ Βλ. ἀνωτ. σ. 191, σημ. 2.

² Αὐτόθι. Ἄγνωστος ὁμῶς εἶναι ἡ χρῆσις καὶ ἡ καταγωγή τοῦ ἐν Ἡλείᾳ πέπλου τῆς Ἱερᾶς (ΠΑΥΣ. V 16, 2). Ὁ DEUBNER (ἐ.ἀ. 30) παρατηρεῖ σχετικῶς: wie alt die Sitte war, dass die elischen Frauen alle vier Jahre der Hera einen Peplos wehten, steht nicht fest.

³ ΕΞΟΔΟΣ ἐ.ἀ.

⁴ Ἰλιάδ. Ω 795.

⁵ Περί τοῦ φάρους βλ.: VENTRIS καὶ CHADWICK,

Documents in Mycenaean Greek, 313: pa-we-a = pharwea. A. MORPURGO, Mycenaean graecitatis lexicon ἐν λ. *pa-we-si*. WACE, The Mycenaean Tablets II, MYOe 127.

⁶ Ὀδυσσ. β 97-9.

⁷ Ἰλιάδ. Σ 352.

⁸ ΔΙΩΝ. ΚΑΣΣ. LIV 35.

⁹ Τὸ Ἑρέχθειον ὡς οἰκοδόμημα χθονίας λατρείας, 37 κ.έ.

βλαστήσεως. Πλήν τῆς ἐλαίας, πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ γενάρχου τούτου ἦσαν συνυφασμένοι ἀρχικῶς καὶ οἱ παναθηναϊκοὶ ἀγῶνες ¹, ἱερὸς δὲ κατ' ἐξοχὴν τοῦ γενάρχου τούτου ἐθεωρεῖτο ὁ ἵππος γενικῶς, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ ἄρμα ², ὅπερ ἐξεπροσώπει ἴσως τὴν πολεμικὴν δύναμιν τῶν πρώτων ἐποίκων, λατρευτῶν τοῦ ἥρωος καὶ τῆς ἀνακτορικῆς θεᾶς, θετῆς μητρὸς αὐτοῦ. Λαμβανομένου οὕτω ὑπ' ὄψιν ὅτι ἐντὸς τοῦ κοινοῦ ναοῦ αὐτῶν ἔκαιε συνεχῶς λυχνία καὶ ὅτι μέγας ἀριθμὸς λύχνων εὑρέθη ἐντὸς τοῦ ἐν Ἰσθμίᾳ ἱεροῦ τοῦ Παλαίμονος ³, οὗτος δέ, καθὼς ἐπίσης ἀποδεικνύει ὁ ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ ⁴, ἦτο σύστοιχος μορφή τοῦ Ἑριχθονίου - Ἑρεχθέως, λαμβανομένου δ' ὡσαύτως ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ Παλαίμων ἦτο προστάτης τῆς ναυτιλίας καὶ πατὴρ τῶν ναυαγούντων, δὲν ἀποκλείεται καὶ ἡ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως, παρὰ τὸ ξόανον τῆς θεᾶς κατὰ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους λυχνία ⁵, ἡ ἔχουσα σχῆμα νηός, ὡς καὶ ἡ παναθηναϊκὴ ναῦς ⁶, ἐφ' ἧς μετεφέρετο εἰς τὴν Ἀκρόπολιν ὁ παναθηναϊκὸς πέπλος, νὰ ἦσαν ἐπίσης λατρευτικὰ στοιχεῖα, ἀρχικῶς συνδεδεμένα πρὸς τὴν ὅλως χθονίαν λατρείαν τοῦ Ἀθηναίου γενάρχου, προστάτου σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ τῆς ναυτιλίας, ἥτοι τῶν ναυτιλλομένων λατρευτῶν αὐτοῦ ἀπὸ τῶν μυκηναϊκῶν ἤδη χρόνων.

Μικρὰν ἔνδειξιν ὑπὲρ τῆς γνώμης ταύτης ἀποτελεῖ ἴσως ἡ ἐπὶ τῆς σαρκοφάγου τῆς Ἀγίας Τριάδος ⁷ γνωστὴ παράστασις. Τὸ ἐπὶ τῆς σαρκοφάγου ταύτης παριστώμενον πλοῖον (εἰκ. 20) φαίνεται συνυφασμένον ἀμέσως πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ πρὸ αὐτοῦ, καὶ δὴ πρὸ τῆς ὑπαιθρίου ἐσχάρας ⁸ εἰκονιζομένου, θείου, ὡς φαίνεται, νεκροῦ, εἰς ὃν καὶ μάλιστα προσφέρεται. Ὁ νεκρὸς οὗτος ἐξ ἄλλου δὲν φέρει ἔνδυμα ἀλλ' ἀπλῶς κάλυμμα, πέπλον ἢ ταφήιον φᾶρος κατὰ τὴν ἐπικὴν ἔκφρασιν, εἶναι δὲ μικροτέρου μεγέθους ἢ αἱ ἄλλαι ἐγγὺς αὐτοῦ μορφαὶ καὶ μικρᾶς, τρόπον τινά, ἡλικίας ⁹. Ἰσως. Ἐπὶ τῶν βραχειῶν πλευρῶν τῆς σαρκοφάγου ταύτης εἰκονίζεται ζεῦγος θεαινῶν (εἰκ. 21). Δὲν ἐνδείκνυται συνεπῶς νὰ παρασιωπηθῇ ὅτι τὸ ἐκ τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν ὠραῖον ἐλεφαντοστοῦν ⁹ εἰκονίζει ἐπίσης ζεῦγος θεαινῶν καὶ μικρὰν μορφήν παιδὸς μεταξὺ αὐτῶν (εἰκ. 22). Αἱ θεαὶ μάλιστα αὗται τοῦ ἐλεφαντοστοῦ τῶν Μυκηνῶν περιβάλλονται διὰ κοινοῦ ἐξωτερικοῦ ἐνδύματος, διὰ *ἱπέλου*, ὡς σημειοῖ ὁ καθηγητὴς ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ ¹⁰, ἡ μεταξὺ δὲ αὐτῶν παιδικὴ μορφή φέρει μικρὸν ὕψος περὶ τὸ κατώτερον ὅμως μόνον μέρος αὐτῆς, *ζῶμα* κατὰ τὴν γνώμην τοῦ καθηγητοῦ ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ. Δὲν ἐνδείκνυται συνεπῶς νὰ παρασιωπηθῇ ἐπίσης, ὅτι κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους μορφαὶ τινες τοπικῶν

1 Βλ. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ, ἔ.ἀ., 39.

2 Βλ. ΑΕ 1961, 151.

3 Hesperia 27, 1958, πίν. 15,b.

4 Ἐ.ἀ. 8, 14.

5 ΠΑΥΣ. I 26. ΣΤΡΑΒ. IX C 396, PLIN. N. H. XXXIV 92.

6 Περὶ αὐτῆς βλ. ἀνωτ. σ. 186, σημ. 2.

7 ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ (καὶ HIRMER), Κρήτη καὶ μυκηναϊκὴ Ἑλλάς, πίν. XXVII-XXX καὶ σ. 101 (πρωίμου Ὑστέρας Μυκηναϊκῆς III ἐποχῆς 1400 π.Χ.)-μετὰ τῆς βιβλιογραφίας.

8 Ὅτι δὲν πρόκειται περὶ βωμοῦ ἀλλὰ περὶ ἐσχάρας βλ. YAVIS, Greek Altars, 25: It is impossible to consider the low stepped structure as an altar.

Ἄλλα δὲν εἶναι σαφές, εἰς ὃν πρόκειται περὶ εἰδους βαθυμυδωτῆς ἐσχάρας, ὡς πιστεύεται, ἢ περὶ ἀπλῆς τινος ἐσχάρας, ἐπὶ τινος ὑψώματος, μετὰ τινος δένδρου ἱεροῦ παρ' αὐτήν, τὸ δὲ ὀπισθεν οἰκοδόμημα, ἐγγὺς τῆς νεκρᾶς μορφῆς, ἐπὶ τινος ἐπιπέδου, τοῦ αὐτοῦ ἢ διαφόρου τῆς ἐσχάρας, καὶ τὸ δένδρον ἐπὶ τοῦ οἰκοδομήματος, ὅπως δηλαδὴ ἐπὶ τῆς ἐτέρας πλευρᾶς τῆς σαρκοφάγου (ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ ἔ.ἀ. πίν. XXVIII).

9 ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ἔ. ἀ. εἰκ. 218-9 καὶ σ. 217. Ὁμοιον σύμπλεγμα τριάδος ἐκ Μυκηνῶν: ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ ἐν AA 1933, 303, εἰκ. 15: ΜΥΛΩΝΑΣ ἐν The Aegean and the Near East, πίν. XV, 9.

10 Ἐ.ἀ. 101.

ἡρώων καὶ δὴ τοπικοὶ δαίμονες εὐετηρίας, προστάτιδες δυνάμεις τῆς εὐδαιμονίας



Εἰκ. 22. Ἐλεφαντοστοῦν ἐκ τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν.
α. Προσθία ὄψις.



β. Ὁπισθία ὄψις.

καὶ τῆς ἀκεραιότητος τῆς χώρας καὶ ἰδρυταὶ τοπικῶν ἀγώνων, ὡς τοῦ ἐν Ὀλυμπίᾳ Σωσιπόλιδος¹ (εἰκ. 23) καὶ τοῦ ἐν Ἀθῆναις Ἐριχθονίου-Ἐρεχθέως (εἰκ. 16), τοῦ ἐν Ἰσθμίᾳ Παλαίμονος² καὶ τοῦ ἐν Νεμέᾳ Ἀρχεμόρου³, εἰκονίζονται ὑπὸ μορφὴν παιδός, φέροντος πολλάκις ἐπὶ τῆς ἄλλως γυμνῆς αὐτῶν μορφῆς μεγαλοπρεπὲς ἱμάτιον ἢ χλαμύδα⁴ μόνον, τινὲς μάλιστα



ἦτο καὶ τὸ ὑπὸ τὸν μυκηναϊκὸν πύργον τῆς Ἀκροπόλεως ἱερὸν.

Εἰκ. 23. Σωσίπολις: Ἐκ τοῦ Α. ἀετώματος τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς τῆς Ὀλυμπίας.

τούτων, ὡς τοῦ Ἐριχθονίου-Ἐρεχθέως, τοῦ Παλαίμονος καὶ τοῦ Ἀρχεμόρου συνδέονται σαφῶς πρὸς τὴν ὑπαρξιν τάφου, αἱ μορφαὶ δὲ αὗται παρουσιάζονται ἐξ ἄλλου ἔχουσαι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ζεῦγος θεῶν μητέρων, ὡς μέλη θείας τριάδος. Τῆς τριάδος ταύτης ἡ λατρεία ἐτελεῖτο ἀρχικῶς ἐντὸς τριμερῶν ἱερῶν πιθανῶς, οἰκιακῶν ἀλλὰ καὶ κορυφῆς, ἐν δὲ ἐξ αὐτῶν φαίνεται ὅτι

¹ Βλ. LOESCHKE, Die östliche Giebelgruppe am Zeustempel zu Olympia, 9 κ. ε. Ὁ LOESCHKE ταυτίζει τὴν παιδικὴν ταύτην μορφὴν τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος τοῦ ναοῦ τῆς Ὀλυμπίας πρὸς τὸν Σωσίπολιν καὶ λόγῳ τῆς πρὸς τὴν γῆν ἐπαφῆς τῆς μιᾶς χειρὸς αὐτῆς. Ἡ μορφὴ αὕτη φέρει ἐπὶ τοῦ γυμνοῦ σώματος αὐτῆς μεγαλοπρεπὴ χλαμύδα μόνον. Τοιαύτην χλαμύδα ἔφερε καὶ ἡ ἐν Ἡλιδι μορφὴ τοῦ Σωσιπόλιδος, εἰκο-

νιζομένη καὶ ἐκεῖ ὑπὸ μορφὴν παιδός ΠΑΥΣ. VI 25, 4: ... ἔστιν ὁ θεὸς (ὁ Σωσίπολις) παῖς μὲν ἡλικίαν, ἀμπέχεται δὲ χλαμύδα ποικίλην ὑπὸ ἀστέρων, τῇ χειρὶ δὲ ἔχει τῇ ἐτέρᾳ τὸ κέρας τῆς Ἀμαλθείας (πρόκειται προφανῶς περὶ μετακλασσικῆς ἀπεικονίσεως). Περὶ τοῦ Σωσιπόλιδος τούτου βλ. KONTOLEONTA, ἔ.δ. 12 κ. ἐξ.

² Αὐτόθι.

³ Corinth IX, ἀριθ. 241 (2ος αἰὼν μ.Χ.).

⁴ Ὅμοιον ἐνδυμα ἔφερε καὶ ἡ μορφὴ τοῦ Διὸς Σω-

Ὡς καὶ πλεῖστα γνωρίσματα συνεπῶς τῆς ἄλλωστε χθονίας ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως λατρείας τοῦ γενάρχου καὶ τοῦ ξοάνου τῆς πολιούχου θετῆς μητρὸς αὐτοῦ, καὶ ὁ παναθηναϊκὸς πέπλος καὶ ἡ παναθηναϊκὴ ναῦς ἔλκουνσιν ἴσως τὴν καταγωγὴν ἐκ τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων. Ἡ παναθηναϊκὴ ναῦς ἀποτελεῖ πιθανῶς ἴδιον γνωρίσμα τοῦ γενάρχου τῶν Ἀθηνῶν ὡς προστάτου καὶ σωτῆρος τῶν κατὰ θάλασσαν λατρευτῶν αὐτοῦ καὶ συγχρόνως σύμβολον τῆς χθονίας φύσεως τῆς λατρείας αὐτοῦ, ὡς ἐξ ἄλλου ὁ ἵππος καὶ τὸ ἄρμα ἀλλὰ καὶ ἡ ἐλαία ἀποτελεῖ σύμβολον τῆς χθονίας φύσεως τῆς λατρείας αὐτοῦ ὡς προστάτου τῶν κατὰ ξηρὰν λατρευτῶν του.



Εἰκ. 24. Βόρειος πλευρὰ τοῦ πύργου. Κλίμαξ.

Ὑποστηρίζεται ὅμως συνήθως, ὅτι ὁ παναθηναϊκὸς πέπλος κατεσκευάζετο μέχρι καὶ τοῦ 5^{ου} αἰῶνος ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ἢ ἐκομίζετο κατ' ἀρχὰς ἐφ' ἀμάξης, ὁμοίως πρὸς τὴν τῆς λατρείας τοῦ Διονύσου, ἐκ τῶν ὑστέρων δὲ μόνον λαβούσης τὴν μορφήν νηός¹. Ἡ γνώμη ὅμως αὕτη ἀδυνατεῖ νὰ προσδιορίσῃ τὸν λόγον, δι' ὃν ἀφ' ἐνὸς ἡ ἄμαξα αὕτη μετετρέπη εἰς πλοῖον καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ κυρία ἀθηναϊκὴ ἑορτὴ, ἡ παναθηναϊκὴ, ὑπέστη τὴν ἐπίδρασιν ἐτέρας, δευτερευούσης, ἀθηναϊκῆς ἑορτῆς. Ὑποστηρίζεται ἐξ ἄλλου ὅτι, ἐφόσον ἡ παναθηναϊκὴ ναῦς δὲν ἀπεικονίζεται ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνος², ὁ παναθηναϊκὸς πέπλος μέχρι καὶ τοῦ 5^{ου} π.Χ. αἰῶνος δὲν προσεκομίζετο διὰ τῆς παναθηναϊκῆς νηός. Ἐδείχθη ὅμως ἐσχάτως, ὅτι ἐπὶ τῆς πλευρᾶς ταύτης τῆς ζωφόρου δὲν ἔχει παρασταθῇ ἡ ἐκάστοτε ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων εἰς τὴν πολιοῦχον θεὰν προσφορὰ τοῦ παναθηναϊκοῦ πέπλου, ἀλλ' ἡ ὑπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ ἥρωος-γενάρχου τῶν Ἀθηνῶν Ἰδρυσις τῆς παναθηναϊκῆς ἑορτῆς³. Ὁ παναθηναϊκὸς πέπλος συνεπῶς προσεκομίσ-

σιπόλιδος τῆς παρὰ Μαιάνδρῳ Μαγνησίας (COOK, Zeus I, 58), οὗτινος ἡ μορφή θεωρεῖται ὑπὸ τοῦ ΚΟΝΤΟΛΕΟΝΤΟΣ (Τὸ Ἑρέχθειον, 14) ἀνάλογος τοῦ Ἑριχθονίου - Ἑρεχθέως.

¹ Βιβλιογραφίαν βλ. ἐν DEUBNER, ἔ.δ. 33 καὶ RE XVIII, στ. 461-2.

² Βλ. RE αὐτόθι 462.

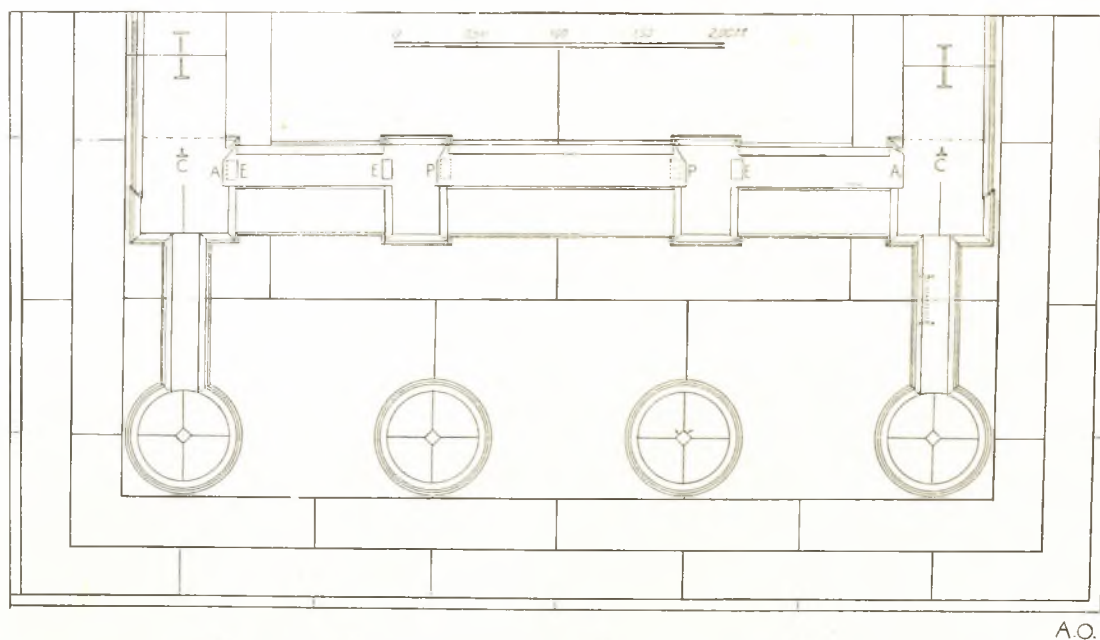
³ ΑΕ 1961, 118 κ.έ.

ζετο καὶ κατὰ τὸν 5^{ον} π. Χ. αἰῶνα δι' οὗ τρόπου προσεκομίζετο πρὸ καὶ μετὰ ταῦτα: διὰ τῆς παναθηναϊκῆς νηός. Ἡ ναῦς αὕτη, συμφώνως πρὸς τὴν ἀρχαίαν φιλολογικὴν μαρτυρίαν, ἐστάθμευε τελικῶς παρὰ τὸ Πύθιον. Ἐκεῖθεν ἤγετο ὁ πέπλος εἰς τὸν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ναὸν τοῦ ξοάνου τῆς πολιούχου θεᾶς: εἰς τὸν ἐπὶ τοῦ πύργου ναόν. Δὲν ἀποκλείεται ἐπομένως ἡ μικρὰ ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ πύργου κλίμαξ ¹ (εἰκ. 24) νὰ ἐχρησίμευε πρὸς παραλαβὴν τοῦ παναθηναϊκοῦ πέπλου. Δυνατὸν δηλαδὴ διὰ τῆς κλίμακος ταύτης νὰ ἐκομίζετο ὁ πέπλος οὗτος εἰς τὸν ἐπὶ τοῦ πύργου ναὸν καὶ διὰ μὲν τῆς νοτίου πτέρυγος τῶν Προπυλαίων νὰ ἐγίνετο ἡ εἴσοδος τῶν σφαγίων καὶ τῶν ἄλλων προσφορῶν πρὸς τέλεσιν τῆς προεισαγωγικῆς θυσίας ² ἐπὶ τοῦ πρὸ τοῦ ναοῦ τούτου βωμοῦ, διὰ δὲ τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τῶν Προπυλαίων νὰ ἐγίνετο ἡ εἴσοδος τῶν σφαγίων, καθὼς καὶ τῶν ἄλλων ἐπίσης προσφορῶν πρὸς τέλεσιν τῆς μεγάλης καὶ κυρίας παναθηναϊκῆς θυσίας, ἐπὶ τοῦ μεγάλου καὶ ἐγγὺς τοῦ Ἐρεχθείου βωμοῦ.

ΧΡΥΣΟΥΛΑ ΚΑΡΔΑΡΑ

ΠΡΟΣΘΗΚΗ ΕΙΣ ΣΕΛ 193

Ἡ γνώμη, καθ' ἣν τὰ πλάγια θυρώματα τοῦ κλασσικοῦ ἀρχαίου ναοῦ, ἦτοι τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, ἐκλείοντο διὰ κιγκλιδωμάτων ἐρειδομένων ἐπὶ μαρμα-



Εἰκ. 25. Πρόναος καὶ θυρώματα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης.

ρίνων, δίκην κατωφλίων, βάσεων, διατυπωθεῖσα εἰς ἄρθρον τοῦ παρόντος τόμου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος (ἀνωτ. σ. 193) χρήζει ἀπαραιτήτως τῶν δύο ἀκολουθῶν συμπληρώσεων.

¹ Περὶ τῆς κλίμακος ταύτης ὁ ΤΡΑΥΛΟΣ (Ἡ πολιο-δομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν, 61) πιστεύει, ὅτι αὕτη κατέληγεν ἀμέσως εἰς τὴν ἀνωφερικὴν ὁδὸν τῆς

εἰσόδου τῆς Ἀκροπόλεως ἀνευ ἄλλης τινὸς παρεμ-βολῆς.

² Βλ. ΑΕ 1961, 140.

1. Ὁ καθηγητὴς Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ¹ ἔχει πρὸ πολλοῦ ἀποδείξει τὴν ἀρχικὴν ὑπαρξιν κιγκλιδώματος ἐφ' ἑκατέρου τῶν δύο θυρωμάτων τοῦ ναοῦ, τούτου, τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης (εἰκ. 25), ἀπορρίψας ὡς ἐσφαλμένην τὴν παλαιότεραν ἀντίληψιν, καθ' ἣν τὰ κιγκλιδώματα ταῦτα ἦσαν μεταγενέστεραι προσθήκαι τοῦ ναοῦ.

2. Ὁ καθηγητὴς Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ² ἔξ ἄλλου ἔχει ἐπίσης ἀποδείξει τὴν ὑπαρξιν καὶ τρίτου κιγκλιδώματος, ἐπὶ τοῦ μεσαίου θυρώματος τοῦ αὐτοῦ, ναοῦ συγχρόνου τῶν δύο ἄλλων, ἐπὶ τῶν πλαγίων θυρωμάτων, κιγκλιδωμάτων, τὸ μεσαῖον δὲ τοῦτο κιγκλιδώμα, κατὰ βούλησιν κλειόμενον, διὰ λόγους ἀσφαλείας τοῦ ξοάνου πιθανῶς, ἢ ἀνοιγόμενον, πρὸς εἴσοδον μόνης τῆς ἱερείας εἰς τὸν σηκόν, ἠρείδετο ὡσαύτως ἐπὶ μαρμαρίνου κατωφλίου. Διὰ τοῦ κατωφλίου τούτου ἐπετυγχάνετο ἡ ὁμοιόμορφος ἐμφάνις καὶ τῶν τριῶν κιγκλιδωμάτων τοῦ ναοῦ, ὡς καὶ ὁ εὐκρινὴς διαχωρισμὸς τῶν δύο κυρίων μερῶν αὐτοῦ, προνάου καὶ σηκοῦ, ἐντὸς τοῦ ὁποῖου ὑπῆρχε τὸ πάνσεπτον ξόانون, χώρου κατ' ἐξοχὴν ἀβάτου καὶ ἀδύτου. Πέραν ἀκριβῶς τοῦ κατωφλίου τούτου ἀνηρτᾶτο πιθανῶς τὸ παναθηναϊκὸν παραπέτασμα (ἀνωτ. σ. 193), καθὼς περίπου ἀνηρτᾶτο τὸ καταπέτασμα τοῦ κιβωρίου, πέριξ τῆς ἀγίας τραπέζης τῶν παλαιοχριστιανικῶν ἐκκλησιῶν, ἥτοι τὰ βῆλα, ἅτινα εἰκονίζονται ἐπὶ ψηφιδωτῶν ἢ χειρογράφων, ἀναφέρονται δὲ καὶ ὑπὸ συγγραφέων³.

Δέον νὰ σημειωθῇ παρεμπιπτόντως ὅτι ὁ καθηγητὴς Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ⁴ ἔχει ἐπίσης ἀποδείξει, ὅτι ὁ ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης οὐδέποτε μετετράπη εἰς χριστιανικὸν ναόν, ἀντιθέτως πρὸς τὸν Παρθενῶνα, τὸ Ἐρέχθειον καὶ τὴν νοτιοδυτικὴν πτέρυγα τῶν Προπυλαίων. Ἡ διάκρισις αὕτη ἐγένετο, διότι ὁ ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, ἥτοι ὁ κλασσικὸς ἀρχαῖος ναός, ἐκρίθη ἀκατάλληλος ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν νὰ μετατραπῇ εἰς χριστιανικὸν ναόν, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ καθηγητοῦ ΟΡΛΑΝΔΟΥ πιθανώτατα διότι ἢ ἀπὸ Δυσμῶν εἴσοδός του ἦτο ἀδύνατος ἢ ἔστω δυσχερὴς, λόγῳ τῆς κατὰ τὸ ἐξώτατον ἄκρον τοῦ πύργου τοποθετήσεως τοῦ ναοῦ. Ἴσως ὁμως νὰ ἐγένετο αὕτη καὶ διότι ἐπὶ αἰῶνας ὁ ναὸς οὗτος εἶχε στεγάσει τὸ μόνον ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ξόانون, ἥτοι τὴν ὕλικὴν ἐνσωμάτωσιν τῆς πολιούχου τῶν Ἀθηνῶν θεᾶς Ἀθηνᾶς, ὑπὸ τὸ δάπεδον δὲ αὐτοῦ ἔξ ἄλλου ὑπῆρχεν ἡ ἐσχάρα, ὁ τάφος-βωμὸς δηλαδή, τοῦ ἥρωος-γενάρχου τῆς πόλεως, ἀποτελοῦσα ἐξ ἴσου σοβαρὸν ἐμπόδιον πρὸς καθίδρυσιν κιβωρίου, βωμοῦ δηλαδὴ χριστιανικοῦ.

ΧΡ. Κ.

¹ Zum Tempel der Athena Nike ἐν AM 40, 1915, 30. Nouvelles observations sur la construction du temple d'Athéna Niké ἐν BCH 71-72, 1947-8, Le sécos, 11 κ.ε.

² Βλ. παραπλεύρως, σημ. 1.

³ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, Β, 475.

⁴ BCH ἔ.ἀ. 38.